

TÉRFORMÁK ÉS TĚRKAPCSOLATOK AZ ANTIK RÓMAI ÉPÍTÉSZETBEN

Az ókori, római építészet arculatának, jellemvonásainak megrajzolása több tanulmány, könyv lapjain megtörtént. Amióta Wickhoff és Riegl visszahelyezték jogaiba az antik kultúra utolsó nagy korszakának sokáig félreértett művészetét, amióta a kor megértéséhez feltétlenül szükséges provinciális anyag feldolgozása és értékelése nagy léptekkel előrehaladt, mind sokrétűbben bontakozik ki Róma szerepének jelentősége az európai építészet számára. Róma nélkül nem lett volna Bizánc, és nem lett volna romanika, és még a gótikus építészet szerkezetei is rokonságban vannak a római építéstechnikával. Alberti, Michelangelo és Palladio oeuvre-je értelmetlen, illetve megérthetetlen, Itália római kori épületeinek ismerete nélkül mert a renaissance formakincse, a barokk termélművészete az antik római építészetben rejlő lehetőségek végső kifejlesztése volt, örökségének kései realizálása, amellyel maguk a rómaiak nem sáfárkodhattak már értékük szerint, mert történelmük fonala az építészeti fejlődés derekán szakadt meg.

A római társadalom, a római kor történelme végéhez érhetett, de a római építészet hatóköre még ma is szinte beláthatatlan. Mert az antik római építészettel foglalkozó állandóan ilyen kérdésekkel kerül szembe: hogyan lehetséges az, hogy egy építészeti kultúra alapja legyen a szerves fejlődés útjának is — Bizánc, romanika, gótika —, és „újjászületve” eltérítse ennek az organikus fejlődésnek az irányát — renaissance, barokk —, hogy a historizáló stílusok korának a végén mindkét nagy építészeti hagyományanyag összekeveredve felelevenedjék az eklektikában. És hogyan lehetséges az, hogy az a kor, amely ilyen gazdag örökséget hagyott hátra önmagában kevésbé megfogható, mint hatásaiban, úgy, hogy jellemzésére a belőle fejlődött korszakok ismerveit használjuk, neve pedig nem érzékelteti olyan találóan korát, mint a többi „stílus”-megjelölés: bizantinikus, gótikus, barokkos. A szónak, hogy „rómaiak” nem alakult ki a hatóereje, jelentése semmitmondó, mert túlzottan általános.

Ezekre a kérdésekre csak részben ad választ a római építészetben összegeződő hellén és orientális hagyományanyag sokszínűsége és ellentmondásossága. Az előzmények differenciáltsága kétséget kizáróan kimutatható a római építészet önállósodásának korában is, a hatások azonban mindig áthasonultak és a különböző tényezők mindig egyféleképpen alakultak át. A tanulmány célja, hogy a római építészet alapvető jellemvonásainak néhány — részben már felismert — mozzanatát kiművelje, és kifejtsen éppen azokat a hatásokat, amelyek a birtokbavett, különböző jellegű építészeti hagyományokat közös nevezőre — „rómaiakra” — tudták hozni. Felelevenítve a kor újraelismertetésének legfontosabb argumentumát, az építészeti térképezés vizsgálatát válasz-

totta eszközül a kor művészeti sajátosságainak kifejtésére és arra, hogy kísérletet tegyen annak megmagyarázására is miért hatott évszázadokon át az építési gyakorlatra a rabszolgatartó társadalmak korát lezáró építészeti kultúra.¹

Erre ad egészen általános választ az anyag bemutatásának a módja: a térformálás különböző típusainak egymás mellé helyezése, amely szemléletesen rávilágít a római építészet egyik jellemvonására: a differenciált sokoldalúságra. Mint ismeretes, a római kor művelte ki az ókor legtöbb egyedi, sajátos funkcióra szabott épületfajtáját — mintegy két tucatot, többet, mint a középkor és az újkor az eklektikáig — így természetes, hogy a szerteágazó igények változatos formákkal és formában elégültek ki. Ez a formagazdagság az előzmények szintézise és a jövő kibontakozásának a letéteményese volt.

A tanulmány mondanivalója két gondolatcsoporthoz rendeződik. A térformákkal foglalkozó fejezet tipologikus rendbe szedve sorakoztatja fel a példákat, a tereket formai oldaluk alapján osztályozza. Egy-egy típuson belül kronológiai sorrendben következnek egymás után a központos, majd a hossz-házas elrendezésű terek. A centrális terek első csoportként való bemutatása tudatos, mert a római építészetben elfoglalt különleges helyzetüket fejezi ki.

A térkapcsolatokat taglaló rész az egyedi terek, — a „térformák” — között létrejött, létesített viszonylatokat elemzi. Térforma és térkapcsolat korrelációban van egymással a legtöbb esetben, hiszen bizonyos térformák gyakori előfordulása az adott korban a terek egymáshoz való kapcsolásmódjának alapfeltételeit, lehetőségeit általában magában rejtí. A római építészetben a térformákban kimutatható jellegzetességek a térkapcsolás módjával megegyeznek.²

A római építészeti tér „statikus” — térforma —, majd „dinamikus” — térkapcsolat — sajátosságainak elemzését a megfigyelt jelenségek történeti magyarázata egészíti ki és vázolja fel a fejlődés legfontosabb összefüggéseit.

A) TÉRFORMÁK

Az építészeti térformákat általában két nagy csoportba szokás osztani: a hossz-házas és a központos elrendezésűekre. Mint ismeretes, ezek a megnevezések nemcsak az alaprajzi adottságokat fejezik ki, hanem utalnak a terek teljes volumenére is, így a vizsgálat számára megfelelő rendszerezési alapot nyújtanak. Termékenynek bizonyult ez a — különben konvencionálisnak tűnő — tárgyalási módszer éppen a római épületek elemzése kapcsán, mivel a kétfajta térformálási eljárásnak pusztá szembeállítására építészetük alapvető jellemvonására mutatott rá. Határozott axialitás mutatható ui. ki a központos terek legtöbbjében és fordítva: bizonyos központosság ötvöződött a hossz-házasok rendszerébe, létrehozva az egymást keresztező térhatások sajátos — enciklopedikus — rendszerét.

¹ A Riegl: Spätromische Kunstindustrie. Wien. 2. kiad. 1927.

² Részletesebben I. Hajnóczy Gy.: A térformálás alaptendenciája. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények, 1961/3. 347. p.

I. A központos terek

A. Riegl szerint a legtöbb kor épített központos és hosszházas tereket, így nem meghatározó egyiknek vagy másiknak gyakorisága a másik mellett. Róma építészetére vonatkozóan ez a megállapítás talán nem egészen helytálló, mert ez a kor dolgozta ki először a centrális terek szinte összes, lehetséges alakját, miután átformálta a görög és az etruszk hagyományokat, köztük a körperipterost és a tumulust. Ezzel hozzájárult a — későbbi, európai építészet szempontjából — nagy jelentőségű római vívmány: az ívesvonalú építkezés kibontakozásához és elterjedéséhez. És a központos terek — a különböző formájú rotundák, exedrakombinációk stb. — ebben a fejlődési folyamatban fontos szerepet játszottak, együttesen a lefedésmód új lehetőségével, a különböző boltozott szerkezetekkel.³

1. A rotundák

a) A hellén jellegű körépítmények

A római köralaprajzú terek első típusa a görög eredetű, külső oszlop-sorral övezett térforma. Nem volt gyakori a hellén építészetben, a római architektúra köréből valamivel több példája ismeretes.

A körforma és valamiféle meghatározott rendeltetés összekapcsolásának kísérlete nem járt eddig teljesen megnyugtató eredménnyel. Görögországban szinte egyedül az olympiai Philippeion funkciója ismert: heroon volt, egyúttal a leigázás jelképe az Altis megszentelt ligetében, és ugyanezt fejezhette ki Roma és Augustus monopterosa, az athéni Akropolison, a Parthenon főbejárata előtt (i. e. 27—i. sz. 14 között). Csak távoli, laza kapcsolatok fűzhetők a görög épületeket az ősi — prehellén — tholosokhoz.⁴

Az itáliai körtemplomok eredete — többek feltevése szerint — az ó-itáliai kunyhóformában keresendő. Olyan ősi hagyományokat őrző épület esetében, mint a Forum Romanumon emelkedő Vesta szentély, ez a magyarázat kielégítőnek látszik, abban a formában azonban nem, hogy minden rendűrangú, köralaprajzú római építmény ennek az építkezési hagyománynak az eredménye. A típus viszonylag korán felbukkant Itáliában, mégsem volt autochton: beletartozott a hellénektől átvett örökségbe.

Vitruvius sem ír a körtemplomok rendeltetéséről, pedig külön cím alatt tárgyalja az épületformát. Az oszlopkoszorúval övezett rotundák két fajtáját ismerteti: a monopterost és a körperipterost. Leírásában meghatározza az alaprajz és a tér arányait, e szerint a cella nélküli monopterosnál az oszlopmagasság és az épület alapkörének átmérője egyenlő, az oszlopvastagság pedig az épületátmérő 1/10 része. A körcellás körperipterosnál a folyosó az alaprajz teljes átmérőjének 1/5 része, így a cellára háromszor 1/5 rész marad. Az oszlopmagasság a cella átmérőjével egyenlő méretű, tehát a monopteroshoz viszonyítva kisebb.⁵

³ R. Vighi: *Architettura curvilinea romana. La villa ad esedra dell'Acqa Claudia. Palladio* 1941. 145 p.

⁴ J. Durm: *Die Baukunst der Römer*. Leipzig 1905. 420 p.

⁵ Marcus Vitruvius Pollio *Tíz könyve az építészetéről* (Fuchs—Bódis fordítása), Budapest 1898. VI. 8. 77. p.

aa) A monopterosok

Monopteroszt úgyszólván alig ismerünk Itália területéről. A kultikus rendeltetésűek közül csak egyet sorolhatunk a már említett athéni példa mellé. Tivoliban, Hadrianus villájának északi részében, a görög színház melletti hatalmas exedrában állt *Venus temploma* (I. 4.). Az épület meghatározását a romjai között talált knidosi Aphrodité-másolat adta.⁶

A hellenisztikus építészetből származott át a rómaiakban a piacok udvarán megépült körépítmény is. Az effajta rotundák a keleti-görög kikötővárosok vásárcsarnokainak voltak kísérőépületei, rendeltetésére vonatkozóan kétféle magyarázat született: az egyik szerint valamiféle kultikus célt szolgált, a másik szerint pedig a piactér felügyelőjének volt a helye. A Leptis Magna-i macellum (i. e. 9) udvarán két rotunda is állt, mindegyik középrésze fedetlen maradt, az itt elhelyezett vizesmedencét ívekkel áttört fal övezte.⁷ Monopteros volt *Pompei macellumának* is a tholosa, amelyet fellelésekor a város Pantheonjának neveztek el. A körben elhelyezett tizenkét oszlop önálló oszlopszékeken állt, a rotunda alépítményének kerületi vonala sokszögben megtört. (I. 2.). A sokszögű alapzat tojásdad alakú megnyújtása jellemezte *Pozzuoli* Flavius-kori *macellumának* körépítményét, valamint burkoltan érvényesülő keresztaxis, amit a két fő tengelyen elhelyezett négy lépcső jelölt ki (I. 3.).⁸ Még az újabb kutatás is fenntartja annak lehetőségét, hogy a Caeliuson emelkedő Santo Stephano Rotondo azonos Nero Macellum Magnumával. Dio Cassius utalása, éremábrázolás és az idézett Leptis Magna-i macellum analógiája erősíti ennek az elképzelésnek a valószínűségét. Az éremábrázolás ugyan külső oszlopos elrendezésének mutatja a Macellum Magnumot, a Santo Stephanot pedig zárt falrendszer vette körül — az oszlopgyűrű utólagos körbefalazásának a lehetősége azonban fennáll.⁹ Másrészt „befelé forduló” macellum-forma is ismeretes: Alba Fucenseben, a „Mercato Circolare”-ban a „tholos” interieurként szerepel, különböző formájú terek közé helyezve, velük összeépítve.¹⁰

ab) A körperipterosok

A Vitruvius által leírt körperipterosnak több itáliai példája is fennmaradt. A hellén emlékekkel — az epidaurosi tholosszal, az olympiai Philippeionnal — rokon római körépítmények azonban mindjárt a fejlődés kezdetén ugyanazokat a sajátosságokat mutatták, mint amelyek megkülönböztették a görög és a római hosszházas templomokat egymástól. Ui. míg a görögöknél a cella bejárata nem volt határozottan hangsúlyozott, mivel az építményt körlépcső övezte — hasonlóan a peripterosok négy oldaláról elhelyezkedő lépcsőzetéhez — addig a rómaiak mindegyikében felismerhető a törekvés a bejárati oldal frontálissá tételére. Ennek a változásnak az oka azonos volt mind a hosszházas templomoknál, mind a rotundáknál: az épület pódiumra való emelése.

⁶ R. Vighi: Villa Hadriana, Roma 1958. 95. p.

⁷ E. Egli: Geschichte des Städtebaues I. Erlenbach-Zürich-Stuttgart 1959. 213. p.

⁸ L. Crema: L'architettura romana Torino 1959. 42. p.

⁹ Gerő L.: A római Santo Stephano rotondo, a magyarok nemzeti temploma, Budapest 1940. 11 p. Gerő L. Lugli és Lanciani feltevését elvetve az épületet eredetében ókereszténynek tartja.

¹⁰ L. Crema: im. 66. á.

Eredetük azonban különböző, mert a longitudinális templomoknál az etruszk, a rotundáknál a kisázsiai-görög hatás érvényesült.

Különlegesen határozott frontalitás jellemezte a típus egyik legkorábbi emlékét, a rómvárosi *Largo Argentina* „B” jelű templomot (i. e. 4. sz. második fele, I. 6.), amelynek a bejárati oldalához porticust építettek. A négyszögletes alaprajzú porticusnak és a rotundának ez az összekapcsolása példamutató lett a későbbi építészeti gyakorlat számára egészen a kései-antik időkig. A Pantheont éppúgy, mint a 4. és 5. sz-i sírtemplomokat e szerint a kompozíciós elv szerint építették meg.¹¹

A *tivoli* és a *rómvárosi Tiberis-parti* körperipterosok (I. 7.8.) cellájának bejáratát porticus nem emelte ki, mégis hangsúlyozott volt mindkettőnél a megközelítés oldala, nemcsak a bejárat előtti zsámolylépcső, hanem az ajtó mellett kétoldalt vágott ablakok miatt is. Burkoltan jutott kifejezésre ez az irányítottság a már említett athéni monopterosban; a bejárati intercolumniumot szélesebbre hagyták a többinél.¹²

Podiumon állt a *tivoli* Hadrianus villa másik oszlopsoros körépitménye, az ún. *Roccabruna* (I. 9.). Az építmény kétszintes elrendezésű volt, mert alépitményét nem tömörre építették, hanem bele kupolával fedett rotundát rejtettek el. Az emeleti szinten épült cella oktagonális volt — helyesebben lesarkított négyzet alakú — ezt övezte az oszlopkoszorú. A *Roccabruna*t az teszi jelentős emlékké, hogy benne megkísérelték a rotundát a poligonnal összeegyeztetni, másrészt mert a négyzetes pódiumra helyezett oszlopos körépitmény a császár mauzóleumának, a rómvárosi Angyalvárnak volt az előképe, illetve „kísérlete”.¹³

A görög forma elrómaiásodását az örökkön égő tüzet befogadó körperipteros, a Forum Romanumon épült *Vesta-szentély* utolsó, Septimius Severus-kori alakja illusztrálja a legszemléletesebben, felépitményében is, részletképzésében is (I. 10.). A már ismert „rómaiás” vonások mellé ui. itt újak járultak: a pódium alaprajzi körvonalának szaggatottsága, a pódium falának és az oszlopszékek felületének mélyített tükrökkel való tagolása, végül a cellafal különleges — pseudo-oszloprendes — megoldása.

Az oszloprend római értelmezésének volt eredménye az a mód, ahogyan a rotunda pódiumfalát kiképezték. A korábbi példákban az oszlopkoszorút egyszerűen ráhelyezték a simafalú pódiumra, itt, a *Vesta* szentélynél az alépitmény fala oszlopszékszerű tagolást kapott, így az építmény vertikális értelemben teljes egységet alkotott, a szomszédságában emelkedő *Castor* és *Pollux* templomhoz hasonlóan. Az alépitmény felületét tagoló tükrök keretezésének vonaljátéka pedig még jobban összevonta az alépitményt a kannelurázott oszlopú felépitménnyel.

A felületek tükrökkel való tagolása, „keretező módszere” már a hellenizmusban felvetődött — feltehetően orientális hatásra —, az architrávok alsó síkján — az ún. soffitákban — és a plintosok felületein is (pl. *Miletos*, *Didymaion*).¹⁴ A római átvette és alkalmazta a felületosztásnak ezt a módját, nemcsak az oszlopszékeken, hanem a pillérek oldalain is, mint a *Basilica*

¹¹ A Szovjetunió Építéstudományi Akadémiája. Az ókori Róma építészete. Magyar fordítás 91 p.

¹² R. Delbrueck: *Hellenistische Bauten in Latium II.* Strassburg 1912. 11 p.

¹³ Ugyanerre a megállapításra jutott az épület legújabb ismertetője is: G. Lugli: *La „Roccabruna” della Villa Adriana.* Palladio 1940. 270 p.

¹⁴ Th. Wiegand: *Didyma.* I. H. Knackfuss *Baubeschreibung.* Berlin 1941. 95 p.

Aemilián is.¹⁵ A keretező eljárás képmezőkhöz, képtáblákhoz hasonló felületekre bontotta a falat, illetve a síkot, és a római illuzionisztikus térképezés egyik megnyilvánulása volt, amely a reális térhatárokat akarta „bővíteni” még egy pillérállás közrefogta „tér” esetében is (vö. a diadalívek oszlopszékeire mintázott reliefeket) amellet, hogy az építmény tektonikáját kissé megbontotta és megcsorbította, és az exterieuröket interieur-szerűvé változtatta. A szentély cellafalában is vegyült és keveredett a látszat a valósággal, mert a fal pseudo-oszloprendszeres elrendezést sejtetett, pedig valójában tektonikus rendszer volt: a térfalat az intercolumniumok közé helyezett vékony kölemezék alkották.¹⁶

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a hellén eredetű, önálló tömeggel rendelkező, külső oszlopfolyosóval szegélyezett épület-típus adottságai megakadályozták, hogy valami teljesen új szülessen az épület-fajta római átfogalmazásaiban. A változások — axialitás, frontalitás — való-

¹⁵ Ch. Huelsen: Forum Romanum (Francia fordítás) Roma 1906. 195 p. 110. á.

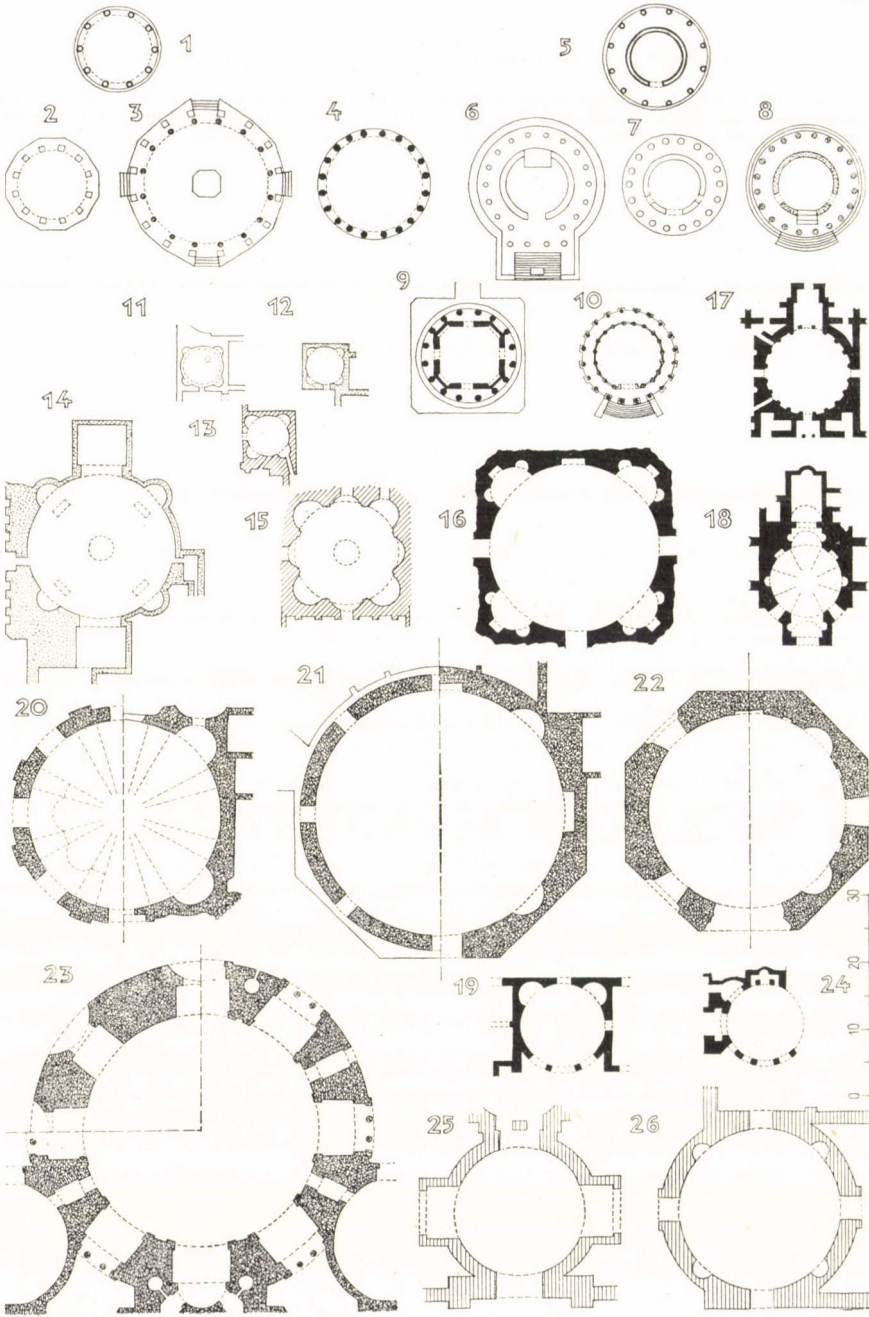
¹⁶ W. Ehlich: Bild und Rahmen im Altertum. Leipzig. Az építészeti felületek felosztásmódjára, keretezésére részletesen nem tér ki, ezért végkövetkeztetései a tanulmánynak nem helytállóak. A keretezés „művészetét” tipikusan hellénnek tartja, holott a görög művészetet a relief vagy szobor és az építészet szabad kapcsolata jellemezte, a rómaiakat a határozott elválasztás.

Jelmagyarázat:

	a kései köztársaság kora
	a korai császárság kora, Caesartól Claudiusig
	Nero és a Flaviusok kora
	a 2. sz. Trajanustól Commodusig
	a Severusok kora és a 3. sz.
	a kései császárság kora, Diocletianus és Constantinus
	ábrázolások alapján fennmaradt

I. tábla. A hellén jellegű körépítmények. 1. Vitruvius monoapterosa. 2. Pompei: A macellum körépítménye. 3. Pozzuoli: A macellum körépítménye. 4. Tivoli: Tempietto di Venere. 5. Vitruvius körperipterosa. 6. Róma: Largo Argentia „B”. 7. Róma: Körtemplom a Tiberis partján. 8. Tivoli: Körtemplom. 9. Tivoli: Villa Hadriana, az ún. Roccabruna emeleti része. 10. Róma: Vesta temploma. *Nagyobb építészeti összefüggésbe tartozó — önálló tömeggel nem rendelkező — köralaprajzú térformák.* 11. Pompei: Az ún. Stabiae-i fürdő frigidariuma. 12. Pompei: Az ún. Forum-fürdő frigidariuma. 13. Pompei: Az ún. Centrál-fürdő sudatoriuma. 14. Bajae: Az ún. Mercur templom. 15. Agro Albano: Domitianus villájának nymphaeuma. 16. Róma: Trajanus thermájának apodyteriuma. 17. Tivoli: Az ún. Akadémia rotundája. 18. Róma: Nymphaeum a Horti Sallustianiban. 19. Tivoli: Villa Hadriana nagy fürdőjének vestibulum. 20. Bajae: Az ún. Venus templom. 21. Lago d’Averno: „Tempio di Apollo”. 22. Bajae: Az ún. Diana templom. 23. Róma: Caracalla thermájának caldariuma. 24. Ostia: Casa detta Serapide fürdője. 25. Róma: Diocletianus thermájának tepidariuma. 26. Róma: Diocletianus thermájának nymphaeuma.

I.

jában az exterieur-t érintették csak, ha ezeknek volt is némi hatásuk a belső-ségre. A köralaprajzú tér tipikus római formáját az önálló tömeggel nem rendelkező, csak belső térhatású, boltozott rotundákban nyerte először el.

b) A nagyobb építészeti összefüggésbe tartozó — önálló tömeggel nem rendelkező — kör alaprajzú térformák

A kör alaprajzú római terek második típusába a nagyobb építészeti együttesbe tartozó, boltozattal lefedett rotundákat sorolhatjuk. Valószínű, hogy ezek a kupolaboltozatos térformák nem önálló — csak a rotundát magában foglaló — épületekben jelentek meg és érlelődtek ki, hanem olyanokban, amelyekben több különböző alakú helyiséget csoportosítottak egymás mellé, létrehozva — az architetura curvilinea romana kereteiben — azt a sajátos, heterogén jellegű alaprajz-kialakításmódot, amely addig ismeretlen volt az építészettörténetben.

A zárt együtteshez tartozó rotundák legtöbbször fürdőépület része, thermák frigidariuma, később caldariuma, esetleg valamiféle közvetítő tere volt. Vitruvius megindokolja a körforma fürdőben való alkalmazásának értelmét: laconicumnak — gőzfürdőnek — ajánlja, „hogy a tűz és gőz melege egyenletesen járja be az egész teret.” Ugyanilyen „hőtechnikai” megfontolásból azt javasolja, hogy a caldariumokat a fürdőépület déli sőt délnyugati oldalára helyezze, hogy a fürdőtér még a napfény természetes melegítő hatását is felvegye. Ennek érdekében ugrasztották ki a császárathermák épületének tömbjéből a caldariumként szolgáló rotunda egyik oldalát.¹⁷

A forma és a rendeltetés egysége a korai példákat azonban nem jellemezte. A *pompei ún. Stabiaei fürdő* köralaprajzú fürdőtere (i. e. 120, I. 11.) — az egyik legkorábbi belső rotunda — ui. nem caldarium — a legjobban felfűthető tér — hanem frigidarium — a leghidegebb vizesmedencét befogadó tér — céljait szolgálta. És frigidarium volt még Pompei ún. *Forum fürdőjében* is (Augustus kora, I. 12.) a rotunda, ugyanúgy mint Trajanus thermájának szimmetrikusan elhelyezkedő két tekintélyes méretű körtere. A pompei példák közül csak a katasztrófa idején még be nem fejezett ún. *Centrál-fürdő* (I. 13.) belső rotundáját tartják a kutatók caldariumnak illetve laconicumnak.¹⁸ A kör forma és a jól fűthetőség gondolata tehát valószínűleg a későbbiekben találkozott egymással, akkor, amikor a frigidariumok eredetének az emléke a szabadtéri nymphaeumokból — amelyek félkörívesek voltak — véglegesen elhomályosult.¹⁹

A pompei fürdők típusunkhoz tartozó példáiban kísérletezték ki a kupolaboltozás technikáját, a tér megvilágításának a módját, valamint fülkékkel való bővítésének lehetőségeit, mint pl. a kör „45° átlóiba” helyezett négy félkör alakú apsis módszerét. Így bővítették a római építészet eddig ismert

¹⁷ Vitruvius V. 11. Fuchs—Bódis 97 p.

¹⁸ E. Pfitzschner: Die Grundrissentwicklung der römische Thermen. 26 p. — G. T. Rivoira: Roman Architecture. Oxford 1925. 37 p.

¹⁹ P. D. Arias: Modelli fittili di fontane d'età ellenistica. Palladio 1941. 205 p. 1940-ban Dél-Olaszországban hellenisztikus kori votivtárgyakat találtak, amelyek sziklavágott fülkékkel tagolt nymphaeumokat ábrázoltak. Ezek a „vízi” isteneknek kialakított természetes szentélyek az épített fürdők és nymphaeumok kialakítására hatást gyakoroltak.

első monumentális rotundájának, a 21,55 m fesztávolságú *bajaei ún. Mercur templomnak* a terét is, amely a feltevések szerint még mindig a frigidarium céljait szolgálta (I. 14.). A köztársaságkor végén, Augustus uralkodásának kezdetén épült kör alaprajzú tér félgömbkupolával volt lefedve, világítását „kevert” módszerrel oldották meg, mert a boltsüvegbe metszett szegletes ablakok mellett megjelent a zenitfényt adó opaion is. A rotundához kapcsolódó két négyszegletes alaprajzú helyiség axiálissá tette a központos teret is, míg az alárendeltebb jelentőségű oldalajtók nem estek a főtengely merőlegesébe, így a tér csak egy tengelyre volt szimmetrikus.²⁰

Domitianus *Agro Albano-i* villájának *nymphaeum*ában (I. 15.) a fülke-rendszer rokon formájú (félkör és szegmensvonalú) de különböző mélységű benyílókból alakult, oly módon, hogy a főtengelyekben is és a mellék (átlós) tengelyekben is létesültek apsisok. *Trajanus thermájának frigidarium*ában (I. 16.) csupán a diagonálisokban helyezkedtek el nagyméretű fülkék, ezeket szegletes és ívesvonalú falmélyítések bővítették tovább.²¹

A különböző fülkeformák és fülkeelhelyezésmódok mellett Hadrianus korában kiérlelődött a rotundáknak az a vertikális térfal-rendje, amely a későbbiek számára példamutató lett. A *tivoli villa ún. Akadémiájának rotundájában* (I. 17.) alkalmaztak első ízben ablakokat, a tér határolófala ezáltal hármas tagozódású lett: az alátámasztó falazat és a kupola közé „bevilágító zónát” iktattak — a falnyílásokkal áttört tamburt —.²² A *Hadrianus-villa ún. Nagy fürdőjének vestibulum*ában (I. 19.) nem az emeleti, hanem a földszinti nivóban oldották fel a kör alakú tér zártságát oly módon, hogy pillérekkel tagolt hármas benyílóval kapcsolták össze a külső és a belső teret, hasonlóan az *ostiai Casa detta Serapide* (I. 24.) magánfürdőjének teréhez, ahol a nyílások pilléreken nyugvó „tisztá-ívezet” váltotta ki.

Az ugyancsak Hadrianus-kori, ró mavárosi *Horti Sallustii*-ben emelkedő *nymphaeum* (I. 18.) enyhén elliptikus tere felett nyolc önálló boltozati szakaszból összetett cikkelyes kupola magaslott. A cikkelyes kupola a római kupolaboltozatok szerkezetileg legkövetkezetesebb, megjelenésben pedig a legőszintébb megoldása volt, mert a kazettázással, stukkódíszítéssel sok esetben eltüntetett szerkezeti erőjáték az effajta boltozatokban szemmel láthatóan érvényesült és a támasztó falazat tektonikája szervesen folytatódott a kupola köpenyében.

A cikkelyes kupola és az ablakos tambur szintézise jött létre a *bajaei rotundák* következő példájában, az *ún. Venus templomban* (I. 20.). Bár Durm nem számította kupoláját a valódi boltozatokhoz, mert anyaga homogén, öntött emplekton volt — amely mint egy monolit „sapka” minden oldalnyomás nélkül ült a körítőfalazaton —, de a felmenő falazat szinte nem is csak empirikus úton kiértékeltnek tűnő, racionális méretei, a boltozati cikkelyek íves és sima szakaszokra osztottsága és különböző nagysága, a lapos és keskenyebb, bordaként „dolgozó” szakaszok erőtani összefüggése a fal külső támpilléreivel — a római mérnöki tudás és gazdaságos tervezőkészség szinte zseniális bizonyítékai.

²⁰ G. Lugli: *La tecnica edilizia romana*. Roma 1957. vol. I. 687. 691. pp.

²¹ A. Palladio: *Le terme romane*. Roma—Torino—Nepoli 1873. T. VII. Titus fürdőjeként szerepel. L. Crema: im. 404. p. szerint apodyterium.

²² Ez volt a felületesztása az Akadémiával egykorú római Pantheonnak is, de ott a tamburba nem valódi ablakokat, hanem vakfülkéket vágtek.

Csupán kísérlet maradt a római építészetben az ugyancsak *bajaei* ún. *Diana templom* (I. 22.) csúcsíves kupolája, amelyben a boltozati oldalnyomás csökkentését a záradék megemelésével akarták elérni. A római építési technika egyik legmerészebb megoldása volt a *Lago d'Averno-i* ún. *Tempio di Apollo* kupolája (I. 21.), amelynek átmérője csak öt méterrel volt kisebb a Pantheonénál. A sorrendben második legnagyobb római kupolánál a téráthidalást azonban sokkal gazdaságosabban, sokkal kevesebb építőanyaggal oldották meg, mint ott. A falvastagságok és a térátmérő viszonyszáma a *Tempio di Apollon*nál 1 : 5,6, míg a Pantheonnál 1 : 3,65, ami azt jelenti, hogy az egyiknél a szerkezeti vastagságnak 5,6 szorosa volt a lefedett, használható, tér átmérője, míg a másiknál — a Pantheonnál — csak a 3,65 szerese.

A *Tempio di Apollo* könnyed szerkezete mellett *Caracalla thermájának caldariuma* túlzottan biztonságosan tervezett rotundának hat (I. 23.). A támasztó-szerkezet viszonylagos vastagságának (1 : 2,35) az volt az oka, hogy nem folyamatos fal támasztotta alá a kupolát, hanem — a Pantheonhoz hasonlóan — pillérek, csakhogy a pillérközöket itt nem falazták be, hanem nyitottak maradtak. A tambur bevilágító zónájában az ablakok kifelé néző kis exedrákba nyíltak, ezek, mint a sugarakat összegyűjtő „tányérok” fordultak a nap felé. A Blouet-féle alaprajz szerint a caldariumot a tepidariummal félköríves fülkébe vágott ajtók kötötték össze — ez a kis apsis-szerű térrész a rotunda enyhén érvényesülő irányítottágát eredményezte és azt a hatást keltette, mintha a rotundának a park felől lett volna a főbejárata.²³

A nagyobb építészeti összefüggésbe tartozó körterek sorát két — ugyan-csak — therma épületrész, *Diocletianus fürdőjének két rotundája* zárja le (I. 25. 26.). Az egyik közvetítő tér volt, a másik önálló nymphaeum a therma parkját övező kerítésrendszerben. Tömegük részben érvényesült környezetük beépítettsége ellenére, így külső kontúrvonaluk is kör volt, amelyet a tengelyekbe eső ajtók, illetve fülkék szegletes kiugrásai, „rizalitjai” tagoltak. Ezek a rizalitok a szabadon beépített rotundáknál a bejárati porticushoz való közvetítést szolgálták (vö. Tivoli, *Tempio della Tosse* II. 12.)

A rotundák e típusához fűzött megjegyzéseinket a következőkkel egészíthetjük ki és foglalhatjuk össze: a nagyobb építészeti összefüggéshez tartozó rotundákban alakult ki a térforma alaprajzi kontúrvonalának gazdagítása, különböző formájú és elhelyezésmódú fülkéknek a körhöz való kapcsolásával. A térbővítő fülkék rendszerét — ezekben a példákban — nem a dekoratívra való törekvés hozta létre, mert a benyílókat gyakorlati célokra — medence, kút elhelyezése — használták. A belső tér és a külső forma viszonya horizontális értelemben több fajta is lehetett: a rotunda egyáltalán nem érvényesült külsőleg, négyszegletes vagy poligonális tömb zárta be a körteret teljesen vagy részben, végül mint fél-, vagy háromnegyed rotunda türemlett ki az épület tömegéből. A kupola zenit-megvilágítása lehetővé tette, hogy a körtér vertikálisan ne emelkedjék ki épített környezetéből, amikor ez megtörtént kialakulhatott az ablakokkal való megvilágítás módszere és a felépítésményi rendszer három zónára osztottsága, amely a belső térarányok magasodásának folyamatát indította meg. Végül az egészben vagy részben való „melléépítettség” a térhatároló szerkezetek gazdaságos kialakítását tették lehetővé és a kísérletezésre ösztönözhatték a római építőmestereket.

²³ L. Crema: im. 535 p. 698. á. Krencker alaprajzát közli, ez a nyílások más ritmusát mutatja, mint a Blouet féle rajz.

c) Az önálló tömeggel rendelkező rotundák

Jól elhatárolható, külön csoportot alkot a centrális terek legismertebb-jét, a Pantheont is magában foglaló, önálló tömeggel rendelkező rotundák csoportja. A kör alakú tér ezekben a példákban nem nagyobb térösszefüggés tagjaként szerepelt, hanem exterieurjében is rotundaformájú volt, de legtöbb esetben bevezető porticusszal vagy vestibulummal társult. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy bennük a hellén és a római térformálási törekvések — az előző két típus sajátosságai — szintetizálódtak.

Az ide sorolható épületek nemcsak alakilag, hanem rendeltetésileg is összefüggtek: a legtöbb példa sír, mauzóleum vagy heroon célját töltötte be. Eredetüket megtalálhatjuk Itália ősi temetői építészetében, az etruszk tumulusokban, amelyek tematikailag is, formailag is, sőt szerkezetileg is befolyásolták a római funerális építészetet. A belső teret alig magábfogadó etruszk sírok kései atavisztikus továbbélése — I. Augustus, Hadrianus mauzóleuma — mellett a kései antik korban kiérlelődött a síremlék interieurra módosult változata: a koralaprajzú kripta fölé emelt halotti templom.

Augustus római városi mauzóleumának (II. 1.) 94,9 m átmérőjű alépítményében sorakozó külső, kifelé néző exedrasor rokona volt az etruszk sírok periferiális kamrarendszerének, formájában is, elhelyezésmódjában is. A rendeltetésbeli azonosság erősíti ezt a szerkezeti párhuzamot még akkor is, hogyha az effajta falszilárdítási eljárás a várfalak építésétől kezdve az amphitheatrumok falazási rendszeréig az épületalapozások kivitelezésének ismert módszere volt.

A rotunda területen elhelyezkedő exedrasornak azért volt különleges jelentősége a római síremléképítéssel fejlődésére, mert a *Priscilla sírjának* (II. 3.) — és a többi csak rajzban fennmaradt korai emlékek — kifelé néző, zárt exedrái a későbbiekben leplezetlenül jelentek meg a kései antik mauzóleumok ablaksorral áttört tamburjának külsején. Ez a hagyomány még Theodorik ravennai síremlékében is továbbélt.

Plautius Silvanus sírjának (II. 2.) felépítményében a keresztalakú sírkamrát gyűrűsdongával lefedett körfolyosó ölelte át, ugyanúgy, mint azt az etruszk sírok egynémelyikében megfigyelték. Nemcsak a gyűrűs dongával fedett körfolyosó, hanem a közepén elhelyezkedő, a sírkamrát magában foglaló, tömb fülkés rendszere is átszármasztott a kései római idők sírtemplomaiba.

A Hadrianus-kor klasszicizmusa érvényesült a már részben tárgyalt *tivoli Roccabruna* épületében (II. 4.): a hellén jelleget az emeleti körperipteros, a rómaid a pódiumba rejtett belső rotunda képviselte. Az alépítmény azért jelentős, mert a négyzet befoglalóformába komponált kör adhatja a rotundákat bővítő fülkerendszer kialakulásának egyik magyarázatát. A körnek a négyzettel való alaprajzi társítása ui. kihasználatlan faltömegeket eredményezett a négyzet sarkaiban, ennek megszüntetésére sarokexedrákat helyeztek el. A közlekedést értelemszerűen csak a négyzet „főtengelyeinek” irányába oldhatták meg: ide kerültek az ajtók. Így általánossá lett az az elrendezés, amely szerint a félkörös fülkék a diagonálisokba, az ajtókat befogadó, szegletes alaprajzú fülkék a főtengelyekbe estek. Az oktagonális tereknél is be kellett tartani az ilyenfajta fülkeelrendezést — amennyiben négyzet alakú tömbbe építették —, a külsejükben is körfallal záruló rotundáknál azonban szükség-szerűen nem, de a rotundák mégis — kivéve a Pantheont és a Santa Costanzát — a Roccabruna fülkeelrendezését követték, megőrizve a kör négyzetbe helyezésének az emlékét.

A Rocca-bruna alépitményének terébe éppenúgy gömböt lehet beleszerkeszteni, mint a rotundák királyának, a Trajanus—Hadrianus-kor világhírű emlékének a római Pantheonnak az interieur-jébe (II. 5.). A Rocca-bruna és a Pantheon térarányainak azonosságában — idesorolva még a Domitianus-kori albanói rotundát — Lugli az Imperium aranykorának harmonikus aránykiegyensúlyozottságát látja. A Rocca-bruna földszinti terének még egy közös vonása volt a Pantheon belsőjével: a centrális tér központos nyugalmának dinamikus kilendítése egy eléggé határozottan érvényesülő, vízszintes axis irányába. Tivoliban ezt a tengelyt a bejárattal szemben levő szegletes alaprajzú fülkének exedrával való bővítése jelölte ki, a Pantheonban pedig a fülkerendszer megváltoztatása oly módon, hogy a bejárattal szemben szokásos oblongum alakú benyíló helyett egy a többenél nagyobb méretű félkörös apsiszt képeztek ki. A rotundát bevezető porticus frontalitása nyomult itt be a Pantheon interieur-jébe és ezt a hatást fokozta az „apsis” koronája is, amelynek íve belemetszett a tambur főpárkányába.²⁴

Mind a mai napig nyitott kérdés a Pantheon rendeltetése, építészeti funkciója. Palladio therma-rajzai között Agrippa fürdőjének teljesen elszigetelt melegvizet termeként szerepel.²⁵ A caldariumnak ilyen „elválasztása” a főépület nagy egészétől a császár-thermáktól nem idegen gondolat: a Caracalla thermában is valójában „hátatfordított” a rotunda a fürdőépületnek. Nem ad választ a tér rendeltetésére a falazati technika hasonlósága sem a sír-építészetben szokásos eljárásokkal — különben is, csak akkor lenne az ilyen irányú okoskodásnak létjogosultsága, ha az Angyalvár nem épült volna meg. Így az épület nevének etimológiai értelmét kell elfogadnunk.²⁶

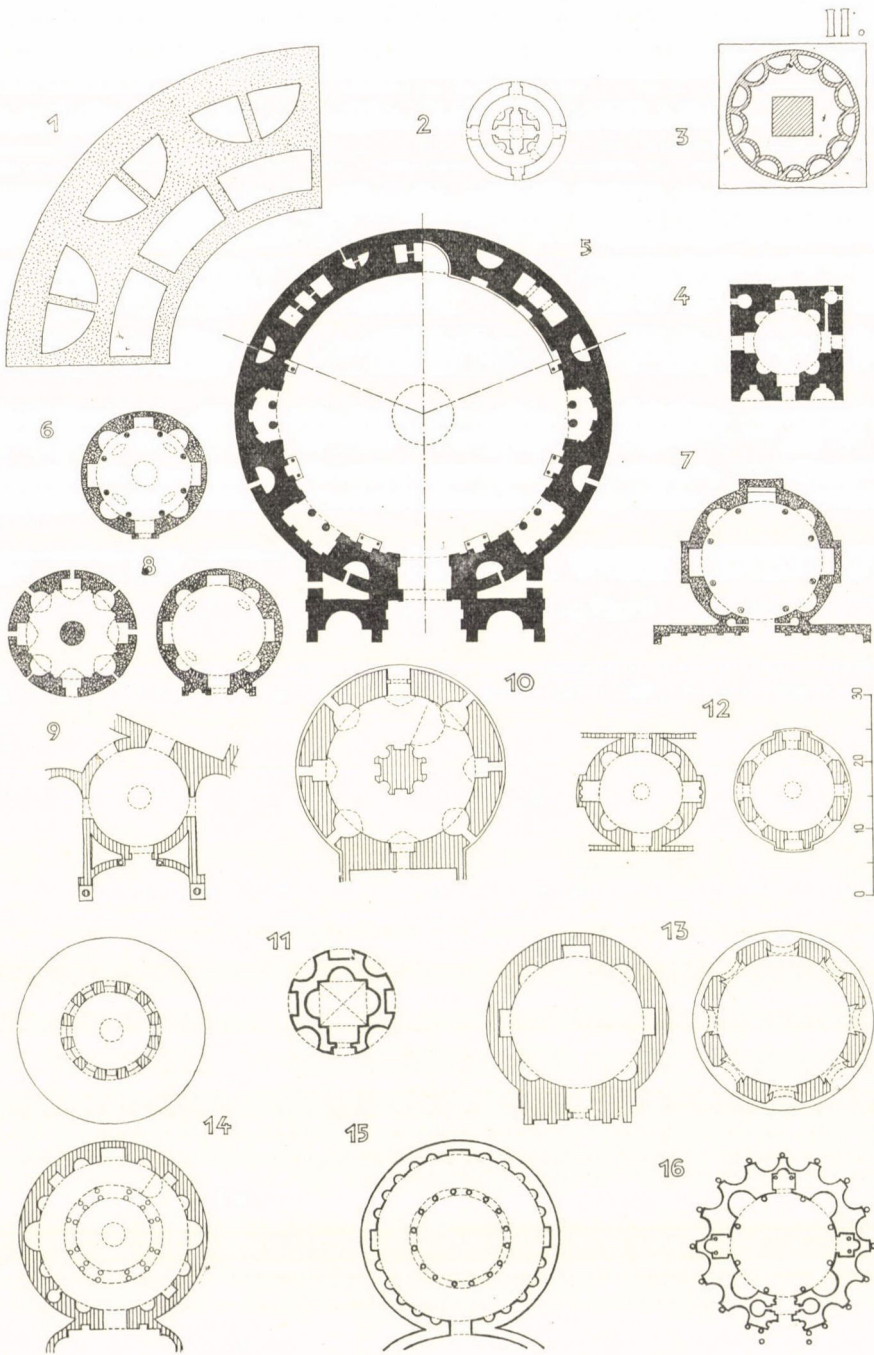
A Pantheon falazatának a tumulusból öröklött sajátosságai azonban kihatással voltak a felmenő falazat és a kupola szerkezeti kiképzésére is. A fülkéket boltívvel kellett kiváltani, nemcsak a tambur magasságában, hanem — ahogyan Beltrami megállapította — a kupola vállvonalának zónájában is. A felépitmény rendszerének „elemszerű” megoldása a falazat felbontottságának volt tehát a következménye, így Choisy, majd Rodenwaldt nem minden ok nélkül vetette egybe ezt az építési technikát a gótikáéval. Az opeion körüli kupolaszerkezet nem ismeretes, Durm a felülvilágítót övező gyűrűbe futó bordákat és vízszintes kiegyenlítő téglasorokat tételez fel a kitöltő betonanyag

²⁴ Burekhardt még disszonánsnak ítélte ezt a szerkesztőmodszert, mondván, hogy az axialitással megbomlott a tér egysége, holott éppen ez a mozzanat teszi a térhatást igazán rómaivá. E. Cornell: *Humanistic inquires into Architecture*. Göteborg. 1959. 78 p.

²⁵ A. Palladio: *im. T. V.*

²⁶ Nem vetődött még fel annak a gondolata, hogy az épületet Trajanus mauzóleumának szánta a császár világhíres építész, a görög származású Apollodoros Damascensis, akit röviddel Trajanus halála után — feltehetően a Pantheon befejezése előtt — az új uralkodó, Hadrianus, „szakmai hiúságból” kivégeztetett.

II. tábla. Az önálló tömeggel rendelkező rotundák. 1. Róma: Augustus mauzóleumának részlete. 2. Via Tiburtina Ponte Lucano mellett: N. Plautius Silvanus sírja. 3. Via Appia, Almone elágazás: Priscilla sírja. 4. Tivoli: Villa Hadriana, ún. Rocca-bruna földszinti része. 5. Róma: Pantheon. 6. Ostia: Az ún. Tempio di Portuno. 7. Ostia: Augusteum. 8. Via Praenestina: Gordianus mauzóleuma. Torre de Schiavi. 9. Róma: Forum Romanum, Romulus heroonja. 10. Via Appia: Romulus mauzóleuma. 11. Renaissance-kori rajz. 12. Tivoli: Az ún. Tempio della Tosse. 13. Via Labicana: Szt. Helena mauzóleuma. 14. Róma: Sta. Costanza. 15. Renaissance-kori rajz. 16. Renaissance-kori rajz.

kereteként — lényegében a kazettázás szerkezeti „vázlatát”. Tisztázódott, hogy a kazetták alsó síkja emplektonból van, oldalai téglából, tehát valószínű, hogy nem kettős kupola épült a körtér fölé, hanem a megszokott vegyes építőanyagú szerkezet. Mindezek a megfigyelések azt eredményezték, hogy ma már nem érezzük ellentmondásnak a görög és a római szerkezet és formavilág találkozását mint ahogyan azt a múltban annak érezték. A Pantheon kazettázása is jól illusztrálja a szintézis útját-módját: a kazetta a görög gerendázatos szerkezetből fejlődött mennyezeti „motívum” volt, a római már mint díszítőelemet vette át és alkalmazta — boltozaton, ahol a fejlődés során a „dekoráció” a szerkezet konstruktív részévé lett. A római érzékét a dekoratív iránt már az alaprajzok kialakításában is megfigyelhettük, de a szerkezetekben is érvényesült ez a törekvés: a falsík elé helyezett oszlopok, a háromnegyed oszlopos faltagolás, a golyvázatos párkányok stb. nem önmagukért valók voltak, és ha nem is a tektonika effektív végrehajtói, de művészi kifejezői lettek. Talán paradoxonnal fejezhetnénk ki a római építészetnek ezt a sajátosságát: *megalkotta a dekoratív szerkezeteket és a szerkezetszerű dekorációkat*, ami azt is jelenti, hogy ezek a jelenségek nem a római építészet „hibái” és hiányosságai voltak, hanem éppen építészetük lényegét adó ismeretető jegyei.²⁷

A kupulaboltozat technikai fejlődésének szempontjából jelentős volt az a kezdeményezés, amely Pompei egyik kemencéjének a lefedésében bukkant fel először: a boltozat önsúlyának a csökkentésére kiégetett edényeket falaztak be a köpenyébe. Ma már tisztázott, hogy ez az építkezési eljárás nem Keletről származott Rómába, nem is középkori „találmány”, nem is ravennai, hanem antik és közép-itáliai. Rómában az i. sz. 125 körüli ún. La Vignaccia kupolájában alkalmazták először monumentális feladatban ezt a technikát. A tömör falazatokba épített teherelosztó és merevítő boltívekhez hasonlóan a befalazott cserépedények — mint kis boltozatok a boltozatban, mint kis kupolák a kupolában — szolgálták a teherkönnyítés célját és növelték a szerkezet szilárdságát is.²⁸

Septimius Severus korából származott az *Ostiában* emelkedő ún. *Tempio di Portuno* rotundája (II. 6.). Az épület maradványainak tanúsága szerint 24 oszlopos, keresztboltozatsorral lefedett körfolyosó vette körül a belső teret, amelynek falát a szokásos alternáló ritmusú fülkesor tagolta, s a bejáráttal szembe szegletes alaprajzú falmélyítés került. A belső falsík előtt közvetlenül elhelyezett oszlopok golyvázott párkányt hordtak, az oszlopok vertikális vonala a kupolában is folytatódott az opeionig felfutó plasztikus bordákban. A falsík elé állított oszlop és a felfutó bordák kapcsolata a „szerkezetszerű dekoráció” egyik jellemző példája.²⁹

A *Tempio di Portuno* belső terének kiképzéséhez volt hasonló az *ostiai ún. Augusteum* is (Severusok-kora, II. 7.). A rotunda előtti haránttengelyes előcsarnokba széles lépcső vezetett fel az előudvarból. A szentély frontális beállítása a belsőben is kifejezésre jutott: a bejáráttal szemben ui. mélyebb fülke helyezkedett el. A kereszttengelybe eső szegletes alaprajzú fülkék kiug-

²⁷ G. Rodenwaldt: Die Kunst der Antike 1927. 79 p. — J. Durm: im. 278. 568. p. — R. Hamann: Geschichte der Kunst. Berlin 1955. 872 p.

²⁸ G. de Angelis d'Ossat: Nuovi dati sulle volte costruite con vasi fittili. Palladio 1941. 241 pp. — G. Lugli: im. vol. I. 690 p. Összesen tíz itáliai példát említ.

²⁹ G. Lugli: im. 686 pp.

rottak a rotunda tömegéből, a Diocletianus-therma már tárgyalta két rotundájához hasonlóan.³⁰

Constantinus korától kezdve megsokasodtak a közel azonos elrendezésű köralaprajzú sírtemplomok. Az ún. *Gordianus-mauzóleum* a Via Praenestinán, Róma közelében (másként Torre de Schiavi, II. 8.) volt az egyik első közöttük. A földszinti — illetve a kripta — nívóban kör alakú központi pillérkörül gyűrűsdongával lefedett folyosó futott, az ősi etruszk sírok mintájára (Volterra, Grotta de Marmini). A felépítmény váltakozó ütemezésű fülkerendszerrel tagolt terét a kupolába vágott körablakok világították meg. A rotunda porticushoz csatlakozó külső oldalát — a Pantheonhoz hasonlóan — jobbról-balról két félkör alakú fülke fogta közre.³¹

Maxentius, a Basilica Nova mellett, meghalt fiának emléktemplomot építtetett, *Romulus heroonját* (II. 9.). A rotunda — amelyhez kétoldalról apszisszal záruló két helyiség társul — különleges jelentősége nem a belső tagolatlan térformában rejlik, hanem a konkáv vonalú vestibulumának kialakításmódjában, „barokkos” jellegében.³²

Rivoira *Romulus* Via Appia melletti *sírtemplomának* előképét (II. 10.) Gordianus mauzóleumában látja. Az emléktemplomnak csak az alépítménye maradt fenn, a gyűrűsdongával fedett körfolyosó külső oldalát is, a belsőt is — magát az oktagonális központi pillért — váltakozó formájú fülkékkel tagolták. A Plautius féle sír és egy *Bramantino rajz* (II. 11.) analógiái a 7,5 m átmérőjű pillérről szinte azt a gondolatot ébresztik: nem zárt-e a hatalmas tömb itt is sírkamrát magába.³³

A negyedik századi ún. *Tempio della Tosse Tivoli* mellett (II. 12.) a legújabb meghatározás szerint nem sír építmény, hanem egy villa vestibulum volt. A *Szent Helena* (II. 13.) és a *Sta. Costanza* (II. 14.) mauzóleumaival együtt a rotundaforma a legfejlettebb alakjában — három zónás belső homlokzattal — épült meg. A *Tempio della Tosse*-ben a térmagasítást eredményező eljáráshoz a tambur külső felületének ősi tagolásmódja társult, azzal a változtatással, hogy íves és szegletes fülkék követték egymást, nem úgy mint Szent Helena mauzóleumában, ahol azonos formájú exedrákba nyíltak az ablakok.

A *Tempio della Tosse* interieurjében kifejezésrejutó keresztaxis rokon-ságban állt a *Sta. Costanza* belsőjének tengelyrendszerével, amelyet a térbe helyezett oszlopkoszorú szélesebb intercolumniumai és a főtengelyekben nagyobbra kiképzett fülkék jelöltek ki. A belső oszlopfolyosót gyűrűsdonga fedte, ami az ősi — etruszk — sír építményekhez tette hasonlóvá a sírtemplomot, ugyanakkor, amikor a páros oszlopokon és párkánycsomkokon nyugvó ívezet, a bazilikálisan kiemelkedő központi tér, és a tér „osztottsága” — a középkorhoz is kapcsolja a kései antik-kor ezen egyik legjelentősebb alkotását. A *Sta. Costanza*-ban ősi funerális csökevények szolgálták ki egy új világ — hasonló jellegű — igényeit.³⁴

³⁰ G. Calza—Becatti: Ostia. Roma 1949. 32. p.

³¹ G. T. Rivoira: Le origini della architettura Lombarda. 1908. vol. II. 283 p.

³² P. Romanelli: Il Foro Romano. 50. p.

³³ Dehio—Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttgart 1884. 61. p.

³⁴ J. Durm: im. 272 p. A *Tempio della Tosse* a kazettás téglaváz közé öntött em-plekton-kupola példája. — Szent Helena mauzóleumának ismert neve: „Tor Pignattara”: L. Crema: im. 628. p. — A *Sta Costanza* megvilágítása eredetileg „kevert” módszerrel történt opaionnal is, ablakokkal is. ifj. Geró L.: im. 40 p.

A kései antik sírtemplomok utolsó formáját őrizte meg Rómában az eredeti Szent Péter bazilika kereszthajója mellett épült két köralaprajzú Mausoleum Augustorum (i. sz. 5. sz.). A rotundák falát nyole azonos formájú, szegletes fülke tagolta, Galerius szaloniki sírtemplomához hasonlóan. A terek tehát leegyszerűsített formát mutattak, a korábbi dekoratív jellegű elemekről és módszerekről — mint pl. a váltakozó formájú és ritmusú fülketagolásról — lemondtak. Ez a formai kiegyenlítődésre, monotoniára való törekvés más kései korból származó alaprajzra is jellemző volt (l. a későbbiekben a Calventiusok sírját, Minerva Medicát stb.).

Összefoglalva az elmondottakat azt állapíthatjuk meg, hogy az önálló tömeggel rendelkező rotundák legtöbbször a Largo Argentina „B” tömegképzését követte: a hengeres épülettest elé négysegletes tornácot kapcsolnak, néha haránttengelyes porticust. A központos tömeg ilyen frontális „indítása” általában a belső térben is folytatódott, a bejárattal szemben kihangsúlyozott építészeti motiváció irányába. Máskor tengelykeresztes koordináta-rendszer rendezte a fülkék és bejáratok elhelyezésmódját. A kisebb méretű térébonyító eszközök formáját, egymásutánját — a kezdeti szükségszerűség után — a dekoratívra törekvő igények is befolyásolták. Az etruszk- és köztársaság-kori sírokra jellemző, kifelé néző fülketagolás a kései római időkben a tamburos kupolák ablakrendszerével találkozott, szintetizálva egy ősi építkezési hagyományt a legfejlettebb térmegvilágítás módszerével.

2. A sokszögű terek

Az épületek és az épületrészek külső kontúr-vonalának sokszögű vonalvezetése a köztársaságkor sírépítészetében, a hadászati építkezésekben — bástyák, kaputornyok stb. — eléggé általánosan elterjedt építkezési módszer volt, a poligon mint belső térforma azonban viszonylag későn — Nero korában — bukkant fel csak, de az után sem fordult elő gyakrabban a rotundáknál.

A funkció és forma szempontjából ítélve a típust, a poligonális terek nem alkottak egységet, mert a sokszögű alaprajz határozottan nem kapcsolódott egy bizonyos rendeltetéshez sem. Az ismert példák közül legtöbb fürdő-épület része volt, de sír-építményként, előcsarnokként stb. is megépítették.

a) A négyzet alaprajzú terek

A szakirodalomban alig történt még utalás arra, hogy a kvadrátot nemcsak sorozatban alkalmazták, hanem önálló térként is szerepelt. A kisebb méretű négyzetek sorozatából képzett folyosóterek (Róma: Tabularium, Tivoli: Hercules temploma, Róma: Colosseum stb.), és a császárthermák cella mediája valamint a Basilica Nova középhajója mellett ui. kisebb építészeti feladatok megoldására önálló, négyzetes alaprajzú térformákat szerkesztettek, többször pedig a négyzet központos elhelyezésben bonyolultabb fülke-és térrendszer szervezője lehetett, mint pl. a háromkaréjos és görög-kereszt alaprajzú terekben.

Az effajta terek lefedése kolostorboltozattal, római keresztboltozattal sőt félgömbkupolával (!) történhetett. A még publikálatlan *bajaei* négyzetes alaprajzú *fürdőteremnek* a mennyezete stukkóval díszített kolostorboltozat

volt (III. 1.). Valószínű, hogy a poligonális terek — főleg az oktagonok — kolostorboltozatainak szerkezeti tulajdonságait és lehetőségeit az effajta kis festsztávolságú kvadrátok felett kísérletezték ki, meg olyan helyeken mint a Tabularium vagy a Hercules-szentély kerengője.

A 2. sz.-i ún. *Sedia del Diavolo* sírépítménye a Via Nomentanan (III. 2.) kétszintes elrendezésű épület volt. Az alsó négyzetalaprajzú, keresztboltozatos tér felett emelkedett az emeleti, ugyanilyen alaprajzzal, ezt félgömbkupolával fedték le. A sírépítmény nemcsak azért fontos történeti határjelző, mert a valódi csegelynek egyik legelső előfordulása, hanem azért is mert térfalait a Flaviusok korától kezdve általánossá váló alternáló ritmusú fülkesorral tagolták. A falak közepén elhelyezkedő nagyobb fülkék kereszt tengelyt jelöltek ki — a négyzetet tehát teljesen a központos terek módján értelmezték és alakították ki.

Azoknak a négyzet alakú alaprajzoknak, melyeket kolostorboltozattal vagy kupolával fedtek le, a lefedésmód zártsága maga bizonyos központos jelleget biztosított. Centrális jellegű tér szerepét töltötte be a négyzet azonban több olyan esetben is, amelyben a mennyezet — a négy irányba is „mennyitott” — keresztboltozat volt. *Caracalla thermájának apodyteriumában* (III. 3.) két oldalról két szintben két-két harántdongás tér kapcsolódott a központosan elhelyezkedő, keresztboltozatos térhez, — kis túlzással — a német romanika „kötött-rendszerű” bazilikáinak boltozatelrendezéséhez hasonlóan.

A római keresztboltozattal lefedett, önálló négyzetalaprajzú tér további példái: Diocletianus thermájának több helyisége, Septimius Severus palatinusi palotájának egyik terme stb.

b) A z o k t o g o n o k

A sokszögű térformák közül egyedül az oktagonra — és elsősorban az építészettörténet első ismert példájára, a Caesar-kori, athéni Szelek tornyára — vonatkozóan kapunk némi magyarázatot Vitruviustól, aki a sokszögű formát meghatározott rendeltetéshez kapcsolja. Az uralkodó szélirányok kijelöléséről és az épületeknek a széljáráshoz való illeszkedéséről szólva sorolja fel azt a legfontosabb nyolc szelet, amely Andronikos híres óraházának oktagonális formáját meghatározta.³⁵

A nyolcszögű térforma kialakulásához talán hozzájárult a rotundának és a négyszögletes kiegészítő terek összekapcsolásának az igénye. A *Domus Aureához tartozó körépítmény* (i. sz. 64. III. 4.) — amelyet a Roma és Venus templom alatt találtak meg — képviseli a kör és az oktagon közötti átmenetet. A közepén elhelyezkedő rotundát a négy oldalról benyúló, dongaboltozatos terek szinte „lesarkították”, a tér poligonális rajzú padlómotivációja tovább erősítette a körtér „oktagonális” jellegét.³⁶

A *Domus Aurea* kolostorboltozattal lefedett, hatalmas opaionnal megvilágított oktagonja (III. 5.) így szinte előzmények nélkül bukkant fel a római építészetben. És olyan érett formában, hogy nem a poligonális térformák első monumentális példájának látszik — mint ahogyan valójában az —, hanem a fejlődés végső eredményének.

³⁵ Vitruvius I. 6. Fuchs—Bódis 15. p.

³⁶ H. Kähler: Hadrian und seine Villa bei Tivoli. Berlin 1950. 98. p.

A már idézett Alba Fucense-i Mercato circolare térrendszeréhez kissé hasonlóan a nyolcszög öt oldalához négyzetes alaprajzú dongaboltozatos, és görög-kereszt alaprajzú csehsüveg boltozatos terek kapcsolódtak, az átlós tengelyekben kis folyosó közvetítésével, a főtengelyekben pedig közvetlenül. A hatodik és a hetedik oldal nyílásain át az épület folyosója futott keresztül, a tér nyolcadik oldala beépítetlen maradt, helyesebben: ajtaja már a szabadba nyílt. Ezt az irányítottságot a bejárati ajtóval szemben elhelyezkedő fülke mélyét lezáró exedra tovább erősítette.

A tér megvilágításmódja szinte raffináltan összetett volt és annak az illuzionisztikus falfestészetnek volt az építészeti inkarnációja, amely Néro korában érte a fénykorát. A kupolás központi tér a fényt a hatalmas opeion-jából nyerte, a kapcsolt helyiségek megvilágításukat azonban nem közvetett úton — a főtérből — kapták, hanem az oktagonokból nem látható rejtett, saját felülvilágítóikból, amelyek behulló fénye a központtól illuzionisztikus távlatba, bizonytalanul érzékelhető távolságra távolította a mellékes terek látványát és képszerűvé tette hatásukat az oktagonban tartózkodó számára.³⁷

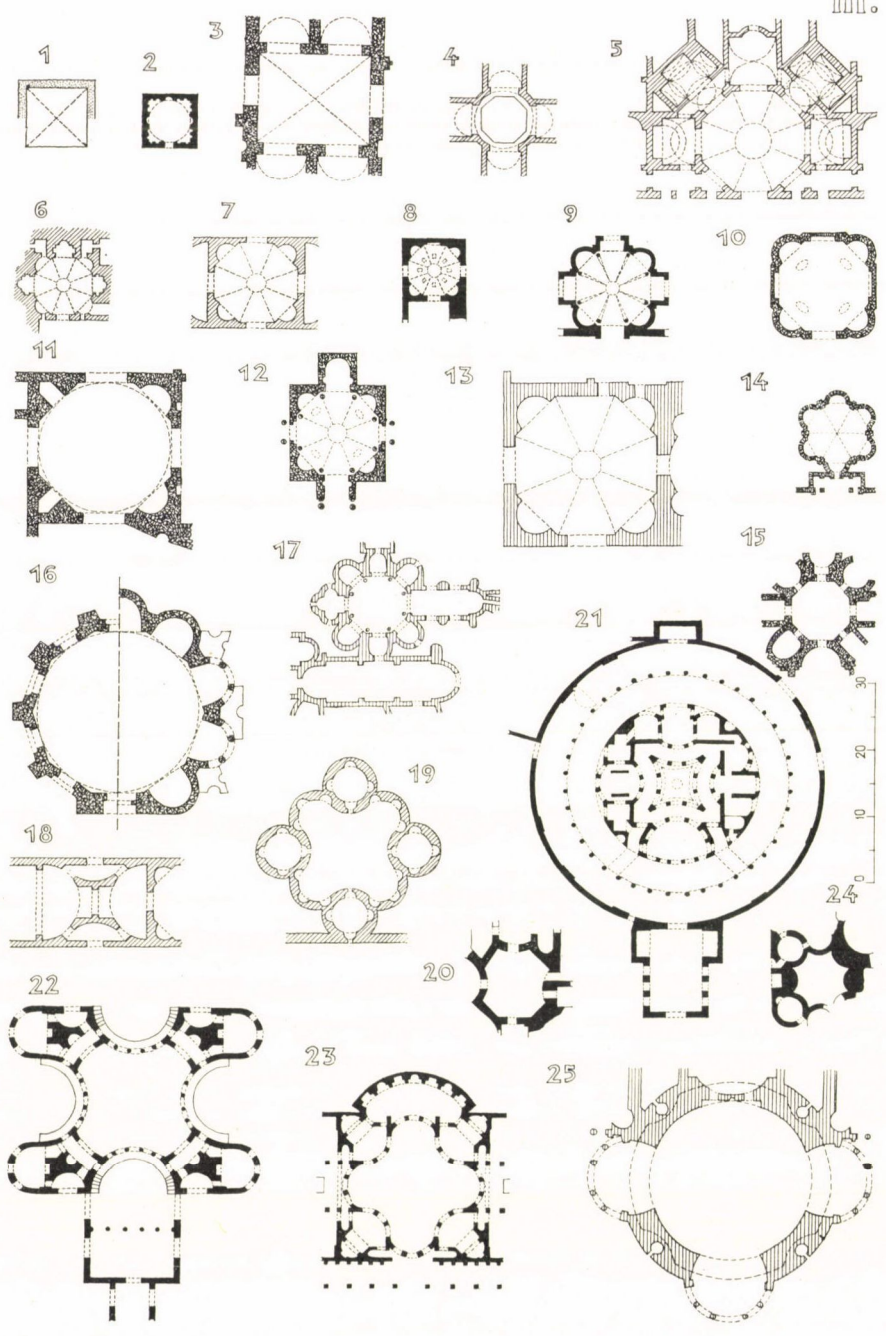
A Domus Aurea oktagonjának elhelyezéséhez volt hasonló a *palatinusi Domus Augustana* alsó szintjének két nyolcszögletű terme is (III. 6.). A központos jellegű terek egyik oldalukkal itt is az épület szélére kerültek, az udvarból közvetlenül nyíló bejáratuk éppúgy irányítottá tették az oktagonokat mint a Néro palotájában levőt. A nyolcszögű térhez itt nem elszigetelt kiegészítő terek kapcsolódtak, hanem fülkék bővítették, a rotundákban kialakult íves-szegletes, alternáló formájú és ritmusú tagolásmóddal. Ennek a sajátos térbővítő és faltaglaló eljárásnak a Flavius-korban — a tárgyalt oktagonok épülésének korában — volt a fénykora. A Domus Augustanában nemcsak a nyolcszöveget tagolták váltakozó formájú fülkékkel, hanem magukat a fülkefalakat is tovább osztották ezzel a módszerrel.

Az oktagon terét kolostorboltozattal fedték le, a tér megvilágítását az udvari homlokzat ablakai szolgáltatták. Kupolájában opaiont is hagytak, a nyílásnak azonban nem megvilágító szerepe volt, mivel az emeleten zárt helyiségbe nyílt, hanem a két emelet szint között teremtett vertikális térkapcsolatot.

A nyolcszög alaprajzú tér leegyszerűsített, „klasszikus” formáját mutatta a *Domus Flavia oldalbejáratának a vestibuluma* (III. 7.). A palota peristyliumát övező, egy traktusmélységű helyiség sorba illeszkedett be a nyolcszögű

³⁷ H. Kähler: im. 90. 104. p.

III. tábla. A négyzet alaprajzú terek. 1. Bajae: fürdőrészet. 2. Via Nomentana: Az ún. Sedia del Diavolo. 3. Róma: Caracalla thermájának apodyteriuma. Az oktagonok. 4. Róma: Domus Aurea részlete a Roma és Venus temploma alatt. 5. Róma: Domus Aurea. 6. Róma: Palatinus, Domus Augustana. 7. Roma: Palatinus, a Domus Flavia vestibuluma. 8. Pisa: Aula termale. 9. Tivoli: A Piazza d'Oro vestibuluma. 10. Via Praenestina: Gordianus villája. 11. Róma: Caracalla thermája. Az ún. Tempio di Giove. 12. Róma: Tempio di Siepe. 13. Róma: Diocletianus thermája, az ún. Planetarium. 15. Palaestrina: Villarészlet. Hat és tízszögű terek. 14. Via Appia: Calventiusok sírja. 16. Róma: Az ún. Minerva Medica. 17. Piazza Armerina: fürdő. Az ornamentális jellegű exedrakombinációk. 18. Róma: Palatinus, Domus Flavia vestibuluma. 19. Bajae: fürdő. 20. Tivoli: Villa Hadriana, Piccole terme. 21. Tivoli: Villa Hadriana, Teatro marittimo. 22. Tivoli: Villa Hadriana, Padiglione. 23. Tivoli: Villa Hadriana, Piazza d'Oro. 24. Bajae: Az ún. Tempio di Venere-hez kapcsolódó fürdő. 25. Róma: Constantinus thermájának caldariuma.

tér, befoglalóformája négyzet volt. A négyzet sarkaiba félköríves fülkék mélyedtek, oldalainak közepén, mind a négy irányban, ajtók nyíltak. Az ugyan-csak kolostorboltozattal lefedett *pisai fürdőterem* (III. 8.) alaprajzilag a palatinusi vestibulum rendszeréhez volt hasonló. Az oktogont nemcsak nyolcszögű opeion, hanem nyolc, a kupolacikkelyekbe vágott, szegletes ablak is megvilágította.

A tivoli *Villa Hadriana Piazza d'Orojának oktagonális vestibulum*a (III. 9.) szellemes és gazdaságos szerkezeti megoldásával tűnt ki a típus tagjai közül, olyannyira, hogy nagy hatással volt a rómaiak utáni építészetre is. A peristylum belépőjeként szolgáló oktogonnak önállóan érvényesülhetett a tömege, mert egyik oldala odasimult ugyan az udvar határfalához, a belső tér formáját a külsőben mégis érzékeltetni lehetett. Nemcsak a nyolcszöget, hanem a térmagot bővítő fülkéket is, amelyek a sokszögű hasábból kitüremkedve a belső plasztikus inverzét formálták ki. A kupola oldalnyomását kívülről a vállvonalban körbenfutó, konzolokon nyugvó vakárkád vette fel, ez a szerkezet tette lehetővé, hogy a vestibulum vállvonal alatti falazata minimális anyagfelhasználással épülhetett meg. Az interieur-ben a sarkokban elhelyezkedő oszlopok a kupola homorú cikkelyeit elválasztó hangsúlyozott bordákban folytatódtak — az opaionig, ez a taglalásmód vázszerűséget kölcsönzött a tér határfalainak.

A Via Praenestina mentén emelkedő ún. *Villa dei Gordiani* nyolcszögű terme (III. 10.) a tivoli vestibulumhoz hasonlóan önálló tömegképzésű volt, a külső kontúr vonal azonban négyzetalakú befoglalóformába simul. A tér aránya az általános fejlődés menetének megfelelően megnyúlt a felmenő fal és a félgömbkupola közé iktatott tambur következtében. Az exedrák és a szegletes, kis mélységű fülkék egyaránt íves záródásúak voltak, szemben a korábbi példákkal, amelyekben a lezárás is követte az alaprajzi kontúr változását. A kupola súlyát befalazott agyagedényekkel könnyítették. Az oktogon mind alaprajzában, mind felépítményében a ravennai S. Giovanni in Fontehoz (i. sz. 5. sz.) közelálló formát mutat.

A legnagyobb méretű oktogonok a thermákban épültek meg. Az ún. *Tempio di Giove*-t, a Caracalla-fürdő nyolcszögletű termét (III. 11.) félgömbkupola fedte, a sokszög és a kör közötti átmenetet nem szabályos pendentif, hanem torzfelületű összemetsződés biztosította. Félgömbkupolával fedett volt a 3. sz.-i Via Labicanan emelkedő ún. Centocellei oktogon is.

Diocletianus fürdőjének egyik nyolcszögű tere, az ún. *Planetarium* (III. 13.) és a Campus Martiuson épült ún. *Tempio di Siepe* (III. 12.) kupoláját ezekkel szemben vitorlaboltozatos rendszerrel falazták. Mindkét épületben a Hadrianus-kor fejlett technikai eljárásai elevenedtek fel.

*Praeneste*ben egy 3. sz. végén épült *villa*épület oktagonális terét (III. 15.) négyszög, kör, elliptikus alakú és háromkaréjos helyiség vette körül. Hasonló bonyolult térrendszer középpontját képezte a 4–5. sz.-i szicíliai *Piazza Armerina-i császári villa* fürdőjének oktogonja is (III. 17.), amelyhez, a hemiciklusok mellett háromkaréjos fülkét és exedrával záruló, hosszanti kiterjedésű térrészt kapcsoltak. Az effajta oktogonok — szerkezeti és térszervezési értelemben egyaránt — az ókeresztény építészet közvetlen előzményeinek tekinthetők (vö. Ravenna, S. Vitale).³⁸

³⁸ G. V. Gentili: Die kaiserliche Villa bei Piazza Armerina. Roma 1945. 21. p.

c) Hat és tízszögű terek

Mindössze két emléket ismerünk Itáliából a poligonok közül, amelyek nem nyolcszögűek. Közülük is egyet csak ábrázolásból: hatszögű alaprajzú *Calventiusok sírját* a Via Appia Antican (III. 14.), amelyet az épület tömegéből kiugró exedrák tagoltak, falát támpillérek, kupoláját külső bordák erősítették.³⁹

A másik a tízszögű ún. Minerva Medica — amely *Licinius villájának volt a nymphaeuma* — az ismert római poliginok legnagyobbika (III. 16.). A 25 m átmérőjű központi tér kilenc, félkörnél mélyebb exedrával bővült, a haránt-tengelyes előcsarnokból nyíló bejáratnál szembeni fülke nagyobb méretű volt a többinél, a kereszt-tengely mellett elhelyezkedő két-két fülke pedig áttört karéjú volt. A fülkesor felett tambur magasította a teret, az épület falában nagy ablakok nyíltak, míg a kupola oldalnyomását támpillér-sor semlegesítette. A római szerkezeti lehetőségeket és térformálási készséget sommázó kései római centrális épület ugyanolyan nagy hatással volt az itáliai ókeresztény építészetre, mint a Piazza Armerina-ihoz hasonló oktagonok (vö. Milano, S. Lorenzo).⁴⁰

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a római volt a történelem folyamán az első, aki a sokszögű térformát monumentális célokra felhasználta. Ez az új lehetőség a központos belső tér mértaniasabb, talán technikailag egyszerűbb kiképzése kapcsán vetődhetett fel, hiszen pl. az oktagonok — a leggyakrabban használt sokszögek — számos alaprajzi felépítési, megvilágítási jellegzetessége a rotundákéval azonos volt, helyesebben együtt érlelődött bennük. A fülkerendszereket a rotundákban kísérletezték ki, a kupolaboltozat cikkelyekre, vitorlákra való felbontásának módszere viszont a poligonokból származott át a köralaprajzúakra. A sokszögű terek alakították az épületek tömegképzésének új módja is, amely szerint a térbővítő fülkék a sokszögű hasázból kiválva, a külsőben önálló plasztikus formát nyertek.

A kései római időkre jellemző formakiegyenlítődési törekvés természetesen a poligonokban is érvényrejutott, elsősorban az azonos formájú fülke-tagolásban.⁴¹ Jellemző, végül, hogy a poligon a rotundáknál ritkábban fordult elő, s a középkorra mégis nagyobb hatást gyakorolt, talán azért mert a rotundákhoz a pogányság képzete asszociálódott.

3. Az ornamentális jellegű exedrakombinációk

A római központos épületek néhány példája nem illeszkedik sem a rotundák, sem a sokszög alaprajzú terek közé, annak ellenére, hogy mindkettővel rokonságot tart. Ornamentális vagy dekoratív jellegű exedrakombinációknak nevezhetnénk talán azokat a háromnegyed —, félkör, vagy szegmens vonalú falszakaszokkal, konvex és konkáv felületek váltakoztatásával képzett „barokkos” kompozíciókat, amelyek az architektura curvilinea romana legkifejezőbb alkotásai.

³⁹ Csemegi, J.: Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténet kérdései. Építés és-Közlekedéstudományi Közlemények, IV. 3. 323. p. Az antik hexagonális terek irodalmát adja és megkísérli a forma szimbolikus jelentését kimutatni.

⁴⁰ A. Riegl: im. 48. p. — L. Crema: im. 634. p.

⁴¹ A S. Vitale ezt a kései időkre jellemző módszert vette át, konstantinápolyi párja, Sergius és Bacchus temploma azonban alternáló formájú fülkékkel épült meg. Ez a megfigyelés — ismerve a kétfajta tagoló módszer római történetét — talán gyümölcsözőt lehet a két azonos formájú épület egymáshoz való viszonyának további tisztázásában.

A típushoz tartozó tereket befogadó épületek legtöbbje Hadrianus-kori és a tivoli Villa Hadrianából való, így ismertetőjegyei a villa sajátosságainak, vagy éppen Hadrianus egyénieskedésének látszanak. Az alaprajzok szerkesztésének dekoratív módszere nem korlátozható azonban erre az együttesre, és erre a korra, mert a tivoli példákban csupán a már korábban kiérlelődött komponálási eljárásokat alkalmazták — sajátos módon. Néro- és a Flaviusok-kora a dekoratív jellegű alaprajzokat folyamatos támaszrendszerrel, falazatokkal alakította ki, Hadrianusé — a klasszicizmus jegyében — pontszerű támaszokkal: oszlopokkal és kollonádokkal. Ez idézte elő a tivoli épületek alaprajzainak könnyedségét, „hellénes” szabad karakterét, ugyanakkor amikor sokkal több lehetőség nyílt az illuzionisztikus téreffektusok kibontakoztatására, mint pl. Néro Domus Aureájának oktagonjában. A görög hagyományok képzelt felelevenítése — a „klasszicizálás” — a római téralakítás legjellegzetesebb sajátosságait — „barokkosságát” — emelte ki szinte karrikírozva.

Időrendi sorrendben a típus első tagja a *Domus Flavia* Tiberius palotája felé néző előcsarnoka mellett szimmetrikusan elhelyezkedő két kisebb *tér csoport* (III. 18.). Két nagyobb és két kisebb apsisból állt mindkét exedrakombináció, az azonos méretű apsisok egymásnak hátatfordítottak úgy, hogy az alaprajz grafikailag egységet alkotott ugyan, a valóságban — a térhatásban — azonban a térelemeknek sok köze nem volt egymáshoz. A Domus Augustana alsó peristylumának közepén elhelyezkedő *nymphaeum* alaprajza rokona ennek a kompozíciónak, amelyet — kissé abszurd módon megfogalmazva — „kifordított” centrális térnek, a központos tér „inverzének” nevezhetnénk, mivel a centrumban térhatárok helyezkednek el.

Giuliano da Sangallo rajza őrizte meg *Bajae* egyik *fürdőjének* alaprajzi beosztását (III. 19.), amelyet kifelé és befelé néző exedrákából szerkesztettek oly módon, hogy a — kívülről nézett — homorú oldalaiba négy kis rotundát illesztettek be. Hasonló egybefonódás jellemezte a tivoli villaegyüttes első példáját, a *Piccole terme oktagonját* is (III. 20.). A központos tér egyik oldalát homorúra formálta ki a szomszédos rotunda domború falszakasza, a főténgelyekbe eső másik három oldalt azonban valószínűleg csak azért építették konvexszé, hogy a terem szimmetrikus legyen — a környező többi helyiség formája ezt már nem indokolta.

A Villa Hadriana különleges épületei közül is kitűnt az ún. *Teatro marittimo* (III. 21.). Rendeltetése diaeta volt, a császár nappali tartózkodási helye, félig nyitott, félig zárt terek, térrészek, apsisok, pergolák, kollonádok szövevénye, félig téralakítási, félig plasztikai alkotás. Magas kerítésfalhoz tapadó gyűrűsdongával lefedett oszlopfolyosó övezte a szigetnek kiképzett középrészt, amely — a diagonális tengelyek szerint osztva — négy egymástól eltérő negyedből tevődött össze. A kompozíció centrális jellege ellenére irányított volt, mert szegletes alaprajzú szoborfülke és alakkal bővített, oldalain nyitott atrium — a tulajdonképpeni diaeta — helyezkedett el a főténgely végein. A fülke és az atrium nem játszott szerepet a kompozíció közepének hatásába — a szigetre is diagonálisan elhelyezett két hidaeskán lehetett bejutni, nem a főténgely irányában, így ez az irányítottság valójában fiktív volt, ha az alaprajzban grafikailag érvényesült mint rejtett, „kripto-axis”, amelyet más épületekben is megfigyelhetünk (l. Caracalla thermájának parkját).

A Teatro marittimo kívülről zárt hatást keltett, annak ellenére, hogy a középrész vonalvezetésében: az exedrák kifeléfordulásában a környezettel való kapcsolat igénye jutott kifejezésre. A villa ún. *Piccolo palazzojának* nagy

kerti csarnokában, az ún. *Padiglioneban* (III. 22.) azonban a külső exedraterек szabadon érvényesülhettek. Itt nem négyzet volt a térmag, mint a diaetaban, hanem kör, amelyből a bemetsződő külső exedrák váltakozó irányú, konvex és konkáv vonalakkal határolt „oktogont” formáltak ki. Külső tömegében a Padiglione nem volt központos elrendezésű, mert két oldalát síkszerű homlokzat zárta le, így további épületrészek hozzákapcsolása lehetővé vált, a másik két oldalt azonban nem lehetett „folytatni”, mert az exedrák íve inflexiósan hajlott át a sarokhelyiségek domború falába.

A térhatárok ilyen gördülékeny vonalvezetése jellemezte a villa fogadószárnyának az ún. *Piazza d'Oronak* a középterét (III. 23.). Ez is belső exedra-kombináció volt, mint a Teatro marittimo, befoglalóformája is négyzet, sarkaiban félköríves fülkékkel. A kvadrátban — az eddigiektől eltérően — a főtengelyekben befelé néző, a diagonális axisokban pedig kifelé forduló, oszlopsorral áttört exedrák inflexió s görbével határolt, görög-kereszthez hasonló térformát jelöltek ki. Ez a központos tér is irányított volt, mert a bejáratnál szembeni oldalon a szegmensvonalú, íves és szegletes fülkékkel tagolt fal apsisként zárta le a teregyüttest. A központi teret — minden valószínűség szerint — nyolcszegletes, cikkelyes kupola fedte, és opaión világította meg, a saroktereket pedig önálló felülvilágítók. A különböző távlati és fényhatások a Domus Aurea oktagonjában észleltekkkel vetekedhettek.

A típus időrendben utolsó két példája a *bajaei* ún. *Tempio di Venere* kis, konvex oldalakkal határolt oktagonja (III. 24.) és *Constantinus thermájának caldariuma* (III. 25.). Bajaeben szinte valamiféle inkrustációhoz, vagy padlómintához hasonlóan illeszkedtek egymáshoz az apró terek, ugyanúgy, mint a Septimius Severus palatinusi palotájának emeletén levőek, „térmozaikot” alkotva. Constantinus thermájának caldariuma ismét rotundaformájú lett, azután, hogy Diocletianusét téglalap alakúra építették. Annak apsiselrendezését azonban átvette és a kör formával egyesítette.⁴²

Összefoglalva a római építészet e sokat vitatott épületeiről elmondottakat, nem valószínű, hogy egyszerűen dekadens megnyilatkozásokról van itt szó s — pusztán a formális hasonlóságok alapján ítélve — valamiféle peioratív értelmű „elbarokkosodás”-ról, hiszen a szóban forgó emlékek java nem is a fejlődés végéről származik. Durm gyerekesnek nevezte ezeket az eljárásokat, utalva Hadrianus művészkedő dilettantizmusára, mások giccseknek tartják, Kähler szerint is — pedig a Villa Hadriana egyik legjobb ismerője, legújabb feldolgozója — a tervek szerkesztői csupán alaprajzilag gondolkodtak, és a kompozíciók szeszélyes „Zirkelspiel” eredményei.⁴³ Ennél mindenestre többek: jellemző alkotásai egy sokrétű, gazdag architektonikus formavilágnak.

4. Az exedra-terek

a) Az önálló exedrák

A félkör alakú térformát nem a római építészetben alkalmazták először a történelem folyamán. A hellenizmus korának kútházai és nymphaeumai többször apszidiális alakban épültek meg, Delphoiban, Epidaurosban a fogadalmi és az emléképületek közül is sok félkör-alaprajzú volt. A görög művészeti

⁴² A. Palladio: im. XIV. T.

⁴³ J. Durm: im 513. p. — H. Kähler: im. 117. p.

térfogalmat testesítették meg ezek a kis építmények, a természeti és a mester-séges tér sajátos átmeneti formáját, amely a hellén építészet alapvető jellemvonása volt ugyanúgy, mint az épülettömeg plasztikus beállításának igénye. A görög peripteros és a görög színház térszemléletük két pólusa, valójában egyazon gondolat kétfajta megfogalmazása volt: a nymphaeumokban és a temenosok exedráiban ez a második megfogalmazás testesült meg.⁴⁴

A félkör formához a fejlődés során meghatározott rendeltetés asszociálódott. A — már idézett — dél-olaszországi, hellenisztikus votívtárgyak arra utalnak, hogy a nymphaeumok félkör alakja feltehetően a félig nyitott, szikla-üregekben fakadó források szkematizálásából eredt. Több korai szentély-kerületnek — Gabii, Praeneste — félköríves lezárófalá illetve falrendszerre volt, ezeknél pedig — a tuniszi Thugga Dea Celestisnek szentelt temploma analogiájára — felvetődött a félkörnek, mint az ég jelképének értelmezése. A római építészet az eredeti görög jelentésnek megfelelő rendeltetésben is továbbvitte e formát, de szélesebbre vonta tartalmát és általánosította.⁴⁵

Az egyik legkorábbi exedra-tér — ugyanúgy, mint a sokszögű terek esetében — Néro *Domus Aureájából* ismert (IV. 1.). A császári villa keleti szárnyában elhelyezkedő „poligonális exedra” térfalait szegletes fülkék tagolták, a középtengelybe eső fülke nagyobb volt társainál. Ez a térelrendezés — négyszegletes formában — a hellenisztikus Keleten a könyvtár céljait töltötte be, mint pl. Ephesosban, itt is bibliotheca lehetett, mint ahogyan, egy timgadi analógia valószínűvé teszi.

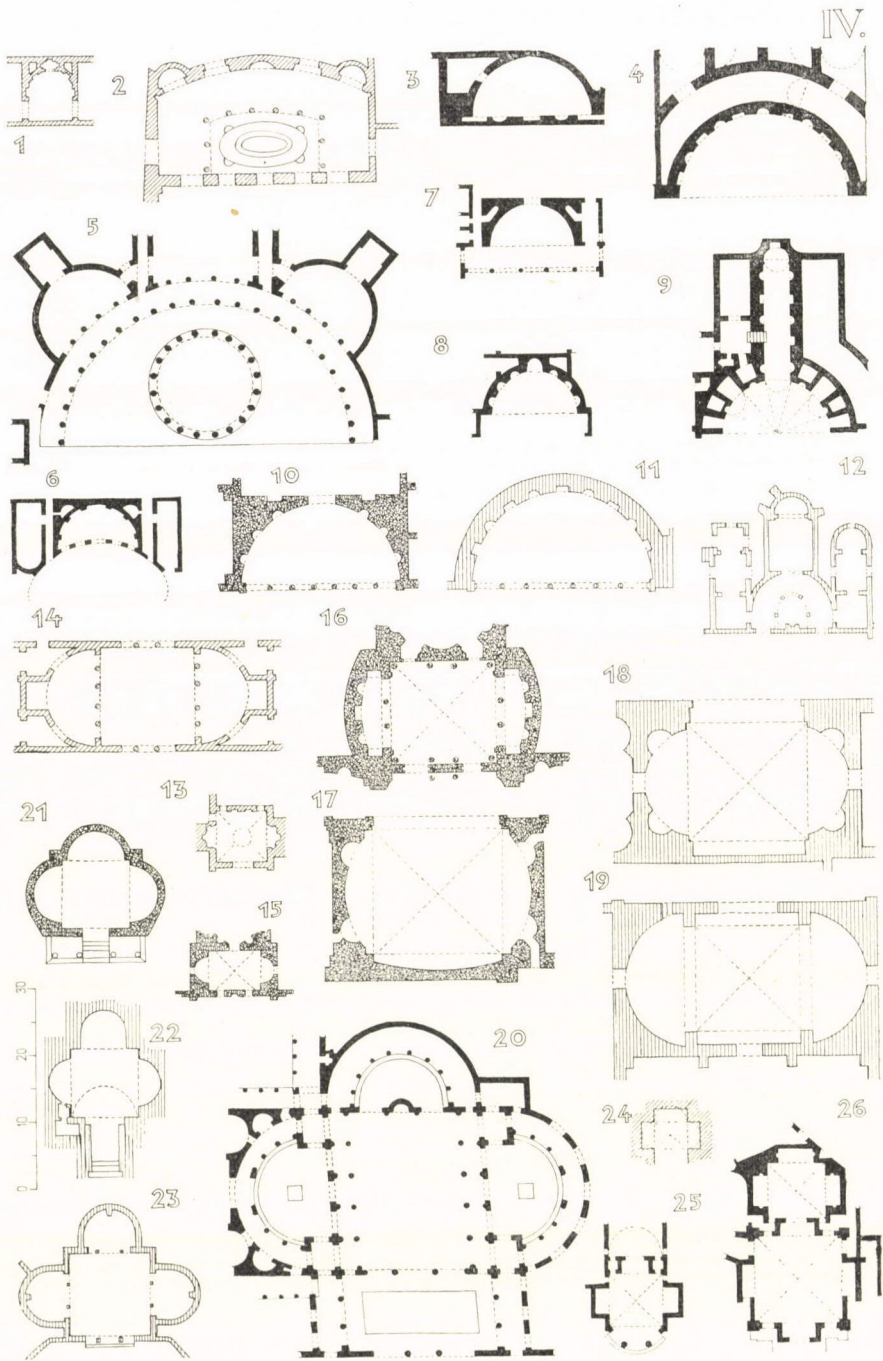
Exedrának tekinthetők azok az oblongum-alakú terek is, amelyek hát-fala íves — szegmens — vonalú volt. Ilyen fülkékben helyezkedtek el a *Caracalla-therma cella mediájának medencéi* (VI. 16.) és ilyen formája volt a palatinusi *Domus Flavia trichliniumát* kétoldalról közrefogó *nymphaeumnak* is (IV. 2.) A nymphaeumok a dísz-ebédlő, az ún. Coenatio Iovis levegőellátását, hőmérsékletét s a levegő páratartalmát szabályozták. Alakjuk csak utalt a nymphaeu-

⁴⁴ Hajnóczy Gy.: im. 354. p.

⁴⁵ Az önálló exedrának valójában két nagy csoportját különböztethetjük meg. Az elsőbe a nagyméretű, külső építészeti tereket és udvarokat kiegészítőek sorolhatók: a villák, a fórumok és a templomkerületek exedrái. R. Vighi többször idézett tanulmánya: az *Architettura curvilinea romana* . . . ezek fejlődéstörténetét határozta meg. A másik csoportot a kisebb méretű, fedett félkör-alaprajzú terek alkotják. Tanulmányom ezzel az utóbbi típussal foglalkozik részletesebben. — P. Romanelli: *I monumenti romani della Tunisia*. Palladio. 1940. 164. p.

IV. tábla. Az önálló exedrák. 1. Róma: Domus Aurea, könyvtár. 2. Róma: Palatinus, Domus Flavia, a Coenatio Iovis nymphaeuma. 3. Róma: Mercati Trajani zárt exedrája. 4. Róma: Palatinus, Stadion exedrája. 5. Tivoli: Villa Hadriana, Venus szentély. 6. Tivoli: Villa Hadriana, Piazza d'Oro melletti exedra. 7. Tivoli: Villa Hadriana, Ninfeo di Palazzo. 8. Tivoli: Villa Hadriana, nyári triclinium. 9. Tivoli: Villa Hadriana, Canopus. 10. Róma: Caracalla thermája, a peristylum exedrája. 11. Róma: Diocletianus thermája, exedra a park határfalában. 12. Piazza Armerina: Nymphaeum. *Két oldalaxedrával bővült terek.* 13. Róma: Palatinus, Domus Augustana. 14. Róma: Domus Augustana. 15. Róma: Palatinus, Domus Severiana. 16. Róma: Caracalla thermája, a caldarium előtere. 17. Róma: Caracalla thermája: Helioaminus. 18. Róma: Diocletianus thermája, helyiség a Planetarium mellett. 19. Róma: Diocletianus thermája, apodyterium. *A háromkaréjos terek.* 20. Tivoli: Villa Hadriana, Casino. 21. Sardi: Claudia Antonia Sabina sírja. 22. Ardea: Sta. Maria cella trichorája. 23. Piazza Armerina: triclinium. *A görög-kereszthez hasonló térformák.* 24. Róma: Domus Aurea. 25. Tivoli: Villa Hadriana. Az ún. Latin könyvtár. 26. Tivoli: Villa Hadriana. Az ún. Görög könyvtár.

mok szokásos félkör alakjára, a hemiciklusok megbontották volna az épület zárt kontúrját. A nymphaeumok atmoszféráját gazdag fény és árnyékhatások szőtték át, a belső porticus tetején behulló fény, a falfelületek tagoltsága, s nem utolsósorban a kis bárkához hasonló elliptikus alaprajzú szökőkút felületének játékos — íves-szegletes vonalú — kezelése és felbontása festői interieurhatást eredményeztek. A Flaviusok palatinusi építkezéseiben jutottak először nagyvonalúan megfogalmazásra a római építészet sajátos, „rómaiás” jellemvonásai.

Talán említésre méltó az a jelenség, hogy az összes császárfórum valamiféle kapcsolatban állt az exedrás terekkel. Az Augustus és a Trajanus-fórum alaprajzi kompozíciójának jellegét határozták meg a nagy hemiciklusok, Caesar fórumának déli tabernasorában ékelődött be egy nyilvános latrina — forica — félköre a Nerva-fórum szentélye pedig — a fórumon kívül elhelyezkedő — önálló exedrához támaszkodott. A császárfórumok eredetét magyarázó antik írásos hagyomány szerint Caesar a parthusok, törvénykezési célokat szolgáló zárt, udvarait vette példaképpül fórumának kialakításakor. A parthus építkezésmódnak pedig egyik jellegzetes térformája az egyik oldaláról nyitott, szellős csarnok: a liván. Ha az alaprajzi kontúrvonalban nem is, de a tér jellegében és elhelyezésmódjában az exedrával megegyezett, így lehetséges, hogy a császárfórumoknak ez a jellegzetes kísérő-tere — funkcionális értelemben — Keletről származott.⁴⁶

A *Mercati Trajani* ívesvonalú, emeletes tabernasorához kétoldalról is csatlakoztak exedrák (IV. 3.). Ezeknél megkísérelték ablakos síkhomlokzatokkal elzárni a belsőt, de kiderült, hogy a kupolával fedett exedrát homlokzattal társítani értelmesen nem lehet, így a későbbiekben az exedra előlről nyitott is maradt. Ilyen formában épült meg Hadrianus korában a *palatinusi* palota ún. *Stadionjának* emeletes exedrája (IV. 4.). Az emeleti szintjén alternáló formájú fülkesorral tagolt exedra valószínűleg diaeta célját szolgálta.

A tivoli Villa Hadriana együttesében a hemiciklusok nagy szerepet játszottak, élükön a görög színház lelátójával. A *Piazza d'Oro* melletti *exedra* (IV. 6.) az ellipszis és a félkör összekapcsolása volt a jellemző, az ún. *Palazzo nymphaeumára* (IV. 7.) az előteret határoló oszlopsor, a „palota” másik exedrájára pedig (IV. 8.) az egyforma fülkék sora, és fekhelyek alapjainak nyomai, melyek szerint *nyári tricliniumnak* határozták meg.

Hatalmas nymphaeum célját töltötte be a Tivoliban a *Venus-szentélyt* körülölelő *exedra-csoport* (IV. 5.). A kompozíciót úgy szerkesztették meg, hogy a nagy exedrához a 45°-os átlós tengelyekben félköríves, a fő tengelyben pedig négyszegletes helyiség társult, azt a hatást keltve, mintha alternáló formájú falfülkéket nagyítottak volna fel önálló terek rangjára. A radiális térkapcsolás meglehetősen ritka szerkesztőmód volt, egyik analógiáját az epirusi Nicopolisből ismerjük.⁴⁷

Mindezek között a legérdekesebb megoldást az egyiptomi Canopust utánzó *Serapeum* jelentette (IV. 9.) a Villa Hadrianában. A Nílust jelképező, hosszan elnyúló tó végét exedra zárta le, amelyhez folyosószerű, dongaboltozatos, apsisban záruló tér kapcsolódott. Az exedrát lapos és íves cikkelyekből álló negyedgömbkupola fedte le, a kupola vállvonalának kiképzése — víz-

⁴⁶ Appianus: De bello civili II. 102. — W. Andrae: Vorderasien (Handbuch der Archeologie) München 1939. 742 p.

⁴⁷ A. Baccin — V. Ziino: Nicopoli d'Epiro. Palladio. 1940 Fig. 16.

szintes és félköríves cikkelybefejeződés — a tó ellentétes végét lezáró, félköríves alaprajzú pergola párkányvonalának volt a tükörképe. Amit az exedra a belső terek eszközeivel — falfelület, fülkerendszer, kupola — fejezett ki, annak mását adta a pergola, külső plasztikai eszközökkel — oszlopokkal, váltakozó architráv és archivolt szakaszokkal. Az interieur és az exterieur részleteinek ilyen finom összehangolása az épületet a villa egyik legművészebb objektumává emelte, s egyben megmutatta, hogy a philhellén Hadrianus nemcsak felületileg, de valóban — térművészetileg — tudta mi a „klasszicizmus”: a külső és a belső tér sajátos áthatása.

A császázthermák központi és kerti épületeinek exedrái után (*Caracalla thermája* IV. 10. *Diocletianus thermája* IV. 11.) a *Piazza Armerina*-i villa diaetával kiegészült *nymphaeum* (VI.12.) érdemel külön említést. A háromtengelyes térkompozíció a tivoli Piazza d'Oro melletti téregyüttesre emlékeztet, mint ahogyan a két császári villa több tulajdonsága is megegyezett egymással.

Befejezésül azt állapíthatjuk meg, hogy a görög építészet kereteiben kialakult exedra-térforma széles körben elterjedt a rómaiában is. Ennek az is oka lehetett, hogy más források is táplálták sokfajta formájának, nagyságának kialakulását: a hellenisztikus könyvtárak, az észak-afrikai szentélyek, és talán a párthusok livánjai is. A tipikus római exedra-teret negyedgömbkupola fedte, elől nyitott volt, bár síkhomlokzattal való eltörleszolására kísérletek történtek. Tértöbbitéseket, illetve térkapcsolatokat általában az exedra főtengelyében eszközöltek, a radiális — 45°-os — térfűzés ritkábban fordult elő. Az exedra-térforma újjáelevenedett az újkor építészetében, az antikkkal megegyező tartalmi jegyekkel: *nymphaeum*ként, *teatro d'acqua* néven (Frascati, Torino).⁴⁸

b) A két oldalexedrával bővült (elliptikus jellegű) terek

A római alaprajzok között morfológiailag külön csoportot alkotnak az elliptikus, vagy az ellipszishez hasonló térformák.

Kifejezetten elliptikus alaprajza és rendszere csak az amphitheatrumoknak és a szökőkutaknak, díszes kútházként működő *nymphaeum*oknak volt. A két egymásnak szembefordított, félkör alakú theatronból keletkezett amphitheatrum a benne lejátszódó cselekmények — a szereplők menete, az ún. pompa — és a jól láthatóság igényének hatására lett egy irányba nyújtottá: a funkció a körből ellipszist formált.⁴⁹ A szökőkutak — pl. a *Domus Tiberiana*, a tivoli ún. *Horatius-villa*, a *Domus Augustana* stb. *nymphaeum*ai — pedig minden valószínűség szerint bárkát utánóztak, s mint ilyenek hatást gyakoroltak a hasonló rendeltetésű belső elliptikus terek kialakulására.

Nem született eddig még kielégítő magyarázat arra, hogy miért zárult szegmens vonalban néhány nagyobb méretű udvarszerű tér és *peristylum* egyik-másik határfala, elliptikus jelleget kölcsönözve a térségnek. A *Palatinus ún.* *Stadion*jában kezdődött ennek a szokásnak a gyakorlata, de mivel ez az épület valóban a hellén stadionok, hippodromok mintájára készült, magyarázható az íves lezáródás. Nem így a császárfórumokban, az *ostiai ún. Schola del Trajanoban*, a *tivoli Poikilében*, és leginkább a *Piazza Armerina*-i kisebb

⁴⁸ R. Vighi: *Architettura* . . . 156. p.

⁴⁹ J. Burekhardt: *Der Cicerone*. Leipzig 1925. 45. p. Az itáliai S. Germanoban — és Pergamonban is — az amphitheatrum kör alaprajzú. A galliai ún. amphitatre mixte együttesen elégítette ki a színházi és az amphiteatrumi játékok igényeit.

peristylumban, ahol szinte valódi ellipszissé formálta az udvart két hosszanti falának konkáv vonala, s amelyet E. Dyggve — a pécsi hétkaréjos temető-kápolnával összevetve — sacrális rendeltetésűnek határozott meg. A szegmens vonalnak alkalmazására analógiákat találunk a circusok starthelyeinél, egy-két galliai városkapu előterének, a propugnaculumnak a kiképzésénél. Udvarbelsőkre azonban ezek a példák nem adnak magyarázatot, így lehetséges, hogy a szegmens vonallal a római a térhatárok rideg vonalvezetését kísérelte meg feloldani, a szabatos perspektívát — optikai korrekciókkal — illuzionisztikus hatássá formálni.

A belsőségekben a mértanilag értendő ellipszisek helyett csak az ellipszishez hasonló téralakzatokkal találkozunk, amelyek úgy jöttek létre, hogy két exedrát csatoltak egy négyzet két ellentétes oldalához. Ezek az exedrával közrefogott terek haránttengelyes helyzetben előcsarnokként szerepeltek, vagy egyirányú közlekedés vonalába eső közvetítő térrészként. Ilyenek voltak: a *Domus Augustana* egyik emeleti tere (IV. 13.), felső peristylumának a Stadion felé eső szárnyában középiütt helyetfoglaló tér (IV. 14.) és a *Domus Severiana* maradványaiból agnoszkálható terecske, amely beágyazódott a mozaikszerűen egymás mellett sorakozó oktogonok és rotundák közé (IV. 15.). Ez az utóbbi példa a keresztboltozat rugalmas felhasználását illusztrálja: a tér lefedése nem azonos hosszúságú boltsüvegekkel történt, tehát, a római nemcsak a négyzet, hanem a téglalap alakú helyiségek lefedésére is fel tudta használni a keresztboltozatot.

A típus további példáit a császárhermák szolgáltatták. *Caracalla thermájában* a caldarium előtt *vestibulum*ként szerepelt (IV. 16.), *Diocletianuséban* *apodyteriumok* céljait szolgálta (IV. 19.). Nap és légfürdőzésre rendezték be a *Caracalla-fürdő* park felé nyitott termeit, ezeknek a *Heliocaminusoknak* a hátfalát is íves fal képezte (IV. 17.). *Diocletianus thermájának* egyik helyisége eltért a szokásos elrendezéstől, mert a tér hosszabb tengelye kapott hangsúlyt (IV. 18.). Palladio rajza az elpusztult Tempio di Sole-ről — amelyet Aurelianus építtetett a Via Flaminian — pedig azt az egyetlen római épületet örökítette meg, amelyben a páros exedrával bővített tér hosszabb tengelye magának az épületnek volt a fő tengelye.

A bemutatott típust a központos épületek vagy terek frontális indításának és a térérzékelés illuzionisztikus módosításának az igénye hívta életre a külsőben és belsőben egyaránt. A belsőben a haránttengelyes elhelyezés volt a jellegzetes, bizonyos „barokkos” feszültséget idézve elő.

A római elliptikus jellegű térforma hatással volt a bizánci építészetre, hiszen a centrális térnek egy irányba való megnyújtása erre a térformára vezethető vissza. A Hagia Sophia rendszere azonban nem oldalirányban bontakozott ki, hanem mélységben, hasonlóan az idézett Tempio di Sole-hez.⁵⁰

c) A háromkaréjos terek

A bizánci és a nyugat-európai középkor építészetéből jól ismert háromkonchás tér, a cella trichora is a római építészet keretei között alakult ki a feltevések szerint hellenisztikus példák nyomán. Morfológiailag a négyzet három oldalának félkörű fülkékkel való bővítése útján jött létre, a negyedik oldal a bejárat miatt exedra nélküli maradt. A középső térmagot kereszt-

⁵⁰ W. Zaloziecky: Byzanz und Abendland. Salzburg-Leipzig 1936. 25. p.

boltozat, ritkábban donga, fedte, több esetben pedig fölülről nyitott maradt. A lóhere alakú térforma előkészítette a kései római idők egyforma fülke-tagolású poligonális tereit.

Tartalmilag — eddigi ismereteink szerint — háromfajta rendeltetéssel épültek: triclinium, nymphaeum vagy sírépítmény célját töltötték be, jelezve, hogy a jelentésbeli-formabeli differenciálatlanság még a római építészetre is jellemző volt időnként. Mint sírépület azonban a tricliniummal rokonságban állhatott: az ókeresztény cella trichora is színhelye volt a halotti lakomáknak.⁵¹

A legnagyobb szabású háromkonchás kompozíció *Tivoliban*, Hadrianus villájának nagy tricliniuma, az ún. *Casino* volt (IV. 20.). Az előtér közepét nagyobb, az oldalexedrákét egy-egy kisebb medence foglalta el, a középtengelyt térbeli kis fülke jelezte. Tető csak a középteret és az exedrák kerengőjét fedte, a félkörök és a bejárati oldal belső szakaszai hipetrális megvilágításúak voltak. H. Kähler megfigyelései szerint a *Casino* nem volt más, mint a *Domus Flavia* díszes ebédlőjének, a *Coenatio Iovis*nak geometrikusan megrajzolt — raffinált téreffektusokat keltő — mása.⁵²

Hadrianus korából származott Ostia több háromkaréjos elrendezésű nymphaeuma is: a *Foro delle Corporazioni* körzetében állt egy közülük, a *Sacello di Giove* mellett. Itálián kívül az egyik legismertebb emlék Korinthus agorájának Peiréné nevű kútháza, melyet Herodes Atticus építtetett, s amelynek térmagja fedetlen volt.

Antonia Sabina sardi cella trichorája *mauzoleum* célját töltötte be (IV. 21.) A főtérbe — hasonlóan a központos elrendezésű sírtemplomokhoz — podiumon álló porticuson keresztül lehetett bejutni. A sír igazolja a renaissance korból fennmaradt rajzok hitelességét, amelyek a legtöbb esetben az antik háromkaréjos tereket porticusszal ábrázolták. *Ardeában* a katakombák módjára vágta a tufába háromkonchás teret — az ún. *Sta Marina* nevű *templomot* —, amelyet elnyújtottá tett a bevezető folyosója és a vele szemben levő exedra nagyobb mérete (IV. 22.).

Az eddig tárgyalt lóhere alakú terek önálló rendeltetéssel bírtak és általában önálló tömeggel is rendelkeztek. A háromkaréjos térforma azonban beletartozhatott nagyobb téregyüttesek keretébe is, általában kiemelt helyen, zárómotívumként. Trierben a császári thermák, majd a Diocletianus-fürdő *caldariumát* ilyen cella trichorához hasonló formában építették meg, úgy hogy a térmag nem négyzet, hanem téglalap alakú tér volt, ennek következtében a keretboltozatot dongaszakaszokkal kellett megtoldani, s a középxedrát nagyobbá tenni, kiemelni.

A típus időrendben utolsó példája *Piazza Armerina* díszes *tricliniuma* (IV. 23.). Padlóját Hercules tetteit ábrázoló mozaik fedte, így E. Dyggve rituális rendeltetést tulajdonít az épületnek, *Basilica Herulia-t* lát benne, Cassiodorus egy utalása alapján. Az is lehetséges azonban, császári villáról lévén szó, hogy a tér a *tribunalia* szerepét töltötte be, az udvari szertartások lebonyolításának szolgálat keretében.⁵³

A háromkaréjos terek szervesen beletartoztak az exedrakkal bővülő római térformák közé, feltételezett hellenisztikus eredetük ellenére. A fülkék, illetve térbővületek, azonos formája összecsengett a kései idők formakiegyen-

⁵¹ J. Sauer: *Cella trichora*. *Wasmuths Lexikon der Baukunst* II. Berlin 1930. 24. p.

⁵² H. Kähler *im.* 55. p. 122. p. — L. Crema: *im.* 471. p.

⁵³ G. V. Gentili: *im.* 8. p.

lítődési törekvéseivel és biztosította a továbbélését, amihez természetesen nemcsak formális, hanem rendeltetésbeli, eszmei tényezők — új gondolatok is, mint pl. a Szentháromság jelképe — hozzájárultak.

d) A görög-kereszthez hasonló térformák

A római építészet eredményeinek — tudatos és talán kissé túlzott teleologikus — szemlélete olyan jelenségeket is felfedez, amelyek nem kristályosodtak ugyan ki tiszta alakzatokká, mégis előrevetítették a fejlődés útját. Ilyenek voltak a központos terek utolsó típusaként idézett, görög-kereszt alakú terek, amelyek a térbővítés módszerét illetően megegyeztek az exedrakkal kiegészült terekkel, azzal a különbséggel természetesen, hogy az apsisok helyét szegletes fülkék, illetve térrészek foglalták el. Rendeltetésüket illetően is hasonlítottak egymáshoz, az ismert emlékek vagy sírépület vagy triclinium céljait szolgálták.

A *Domus Aurea* trapéz alakú előudvarának két oldalán egymással szembe kettő kereszt alakú, bővített tér helyezkedett el, amelyek közepét keresztboltozat, a fülkéket alacsonyabb záradékú dongaboltozat borította (IV. 24.) A *Domus Aurea* és a *Domus Augustana* tricliniumainak alkovmegoldása szolgált mintaképül a *tivoli Villa Hadriana ún. Latin- és Görög-könyvtára* számára. (IV. 25. 26.). Amíg azonban Néro palotájában a nyári és a téli étkezőhelyiség egymás mellé épült, különböző tájolású alkovokkal, a palatinusi lakópalotában pedig egymásnak háttal, addig Tivoliban központi térmag köré: a négyzet oldalaihoz járultak a benyíló, a Görög-könyvtárban úgy, hogy két egymásba csúsztató görög-kereszt alakult ki. Az épületeket H. Kähler „Sommertriclinium”-nak tartja és unicumnak, annak ellenére, hogy a renaissance építészek felmérési vázlatai között feltűnően sok antik, görög-kereszt alakú épület szerepel.⁵⁴

II. A hosszházas terek

A centrális tereket valamiféle jellegzetes mértani idomhoz való hasonlóság osztotta típusokra, a hosszházasoknál a befoglalóforma azonos: téglalap, így a terek belső struktúrája — elsősorban osztottsága illetve bővítettsége — határozza meg a felosztást. Ennek alapján három csoport különül el: 1. a tagolatlan és az abszidiális terek, mint a legegyszerűbb térformák, 2. a belső támaszokkal — oszlopokkal, pillérekkel osztott és a 3. fülkével és oldalterekkel bővített hosszházas terek csoportja.⁵⁵

I. A tagolatlan és az abszidiális terek

Meglehetősen kevés azoknak a római tereknek a száma, amelyeknek a térfalát semmiféle építészeti kiképzés nem tagolta. Ilyen lehetett eredeti állapotában a senatus ülésterme a Forum Romanumon, a *Curia Julia*, amelyet utoljára Diocletianus állíttatott helyre (V. 1.). A vitruviusi arányokat követő

⁵⁴ H. Kähler: im. 107. 112. p. — G. T. Rivoira: im. Fig. 78. 281. Bramantino, Serlio rajzai.

⁵⁵ A tárgyalás során nem foglalkoztam külön a templomokkal, mert a velük kapcsolatos kérdések nagy része az exterieur-re vonatkoznak, belső kiképzésük pedig a profánokéval megegyezett, és tipologikus összeállításuk is megtörtént: W. Zschietzschmann: Die antike Kunst. B. II. Potsdam. 1939. 89. p.

csarnoktér — a tér szélessége adja a magasságot — vagy kazettás síkmennyezetrel, vagy nyitott fedélszékű tetővel volt lefedve. Az utóbbi lefedésmód — az újabb felfogás szerint — a boltozat elterjedése mellett sokkal szélesebb körben volt használatos, mint ahogyan az a köztudatban él: a rómaiak büszkéek voltak a nagy fesztávolságú fakonstrukcióikra. A tér mélyén elhelyezett Victoria szobor hiányolt még mindenféle architektonikus keretezést. A Curiahoz — egyik átépítése alkalmával — előcsarnokot építettek, ennek haránttengelyes formája megegyezett a központos terek elé helyzetettekkel.⁵⁶

A hosszházas terek legtöbbjét a bejárattal szemben levő oldalon apsis zárta le. Az apszidiális térben a római egyik tipikus térformáját teremtette meg, a szegletes és az íves falakkal határolt térrészek legtisztább szintézisét. Az apsisban végződő hosszházas tér az exedrával bővülő terek legegyszerűbbje volt, és kronológiailag is valószínűleg az elseje, elterjedését a római architektonikus térképzelés magyarázza: az apsiszal irányítottá tették a térformát, ugyanúgy, mint nagy monumentális lépcsővel a hosszházas templom tömegét, szemben a görög peripterossal — „Richtungsbau”-á változtatták át. Elterjedésének másik oka a „keretező módszer” volt: a görögöknél az istenszobor a naosba éppen csak behelyezve kötetlenül állt, a római a szobrait mindig fülkébe helyezte.⁵⁷

Az apszidiális térforma nem kapcsolódott egy bizonyos építészeti feladathoz, mert különböző funkciókra is felhasználták. A *pompei ún. Forum-fürdő* férfi szárnyának *caldariumában* (V. 2.) az apsis a medence befogadására szolgált, a pompei forumon levő duumvirek és aedilisek hivatali épületében az exedrában foglaltak helyet a hivatalnokok, míg a másik térrészben várakoztak az ügyfelek, a tivoli Villa Hadrianában az ún. Sala dei filosofi könyvtár céljait szolgálta stb.

Junius Bassus csak rajzi ábrázolásból ismert *schola domesticája* (V. 3.) haránttengelyes előcsarnokból, oblongum alakú főtérből és az ezt lezáró apsisból állt — ez a háromrészes kompozíció az ókeresztény bazilikák térképével volt közel azonos. A kései római időkből idézett két példa — *Piazza Armerina-i villa ún. bazilikája* (V. 4.) és a római ún. *Venus és Cupido temploma* (V. 5.) — apsismegoldása a római építészeti végére jellemző ablakos rendszert mutatta: a nyílások közötti falszakaszokat külső támpillérek támasztották meg.

Az egyszerű és az apsiszal záruló hosszházas terekről összefoglalóan azt jegyezhetjük meg, hogy a falak tagolatlansága kapcsolatban állt a lefedésmódjával: ezek a termek ui. jobbra síkmennyezetűek voltak, az apsisok természetesen boltozottak, negyedgömb kupolával lefedettek. Az alaprajz heterogenitásából logikusan következett e lefedésmódok különbözősége.

2. A belső támaszrendszerrel osztott terek

A belső támaszokkal, oszlopokkal, pillérekkel felszabdalt interieurök — röviden: az osztott terek —, nem voltak tipikusan rómaiak, mert a görög építészettől és Keletről származtak át Itáliába. Róma szinte csak közvetítő volt a középkor felé, amikor a terek részekre tagolása a téralakítás jellemző sajátysága lett.

⁵⁶ A. Boethius: Roman architecture. Göteborg. 1941. 24. p.

⁵⁷ H. Kähler: Wesenszüge der römischen Kunst. Saarbrücken. 1958. 11. p.

A típusba tartozó épületek jellegét jól érzékeltetik a római lakóházak peristylumaihoz kapcsolódó, görög eredetű étkezőhelyiségek, az ún. oecusok, amelyeket Vitruvius nagyjából ugyanúgy osztályozott, mint az atriumokat: kyzikosi, tetrastulos, korinthusi és egyiptomi oecusokról ír könyvében.⁵⁸ A kyzikosi oecus falait ablakok törték át, hogy a szobában étkezők gyönyörködhesenek a kert és a táj szépségében, de a tetrastulos — *négyoszlopos* (V. 6.) —, a korinthusi — *oszloposor*, (V. 7. 8.) — oecusok sem az oszlopos tagolásban őrizték meg elsősorban a tér görögös jellegét, hanem az előről való nyitottságukban. Természetesen már egészen korán megkísérelték az oszlop és a boltzat társítását, az eredmény — a római építészet hasonló kísérleteivel együtt — azt az illúziót keltette, mintha két teret helyeztek volna egymásba. Ennek látszatát főleg az idézte elő, hogy az oszlopok viszonylag közel álltak a falhoz, és a szélső tömör és a belső fellazított térhatár között csupán keskeny folyosó, nem pedig tér keletkezett. Az oecus-terek sorában említi Vitruvius az *egyiptomi* is (V. 9.), amellyel a bazilikális elrendezésű és megvilágítású tér — a térszerkezet és a térfalak vertikális tagolásának e sajátos szerkesztőmódszere — honosodott meg Itáliában.⁵⁹

Oecus típusú tereket nemcsak a lakás céljaira létesítettek, hanem — *Formiában* az ún. *Cicero villában* — *nymphaeum* (V. 10.) és — a *herculaneumi Bagno suburbanoban* (V. 11.) — *vestibulum* céljaira is. A négyzetes formájú terekbe helyezett négy oszlop Formiában kolostorboltzatot hordott, Herculaneumban ívezetes kiváltásokkal megoldott felülvilágítót határolt, míg a középteret szegélyező folyosókat donga fedte. Hasonló elrendezést mutatott a *Forum Romanumon* a Palatinus lábának támaszkodó ún. *Sta Maria Antiqua* is (V. 12.), amelyet könyvtárnak, a palatinusi paloták vestibulumának és a praetorianusok őrhelyének is meghatároztak. Mindhárom példa quadriporticus-szerű elrendezésével az oecus-terek és a központos jellegű, görög-kereszthez hasonló térformák sajátosságait egyesítette.

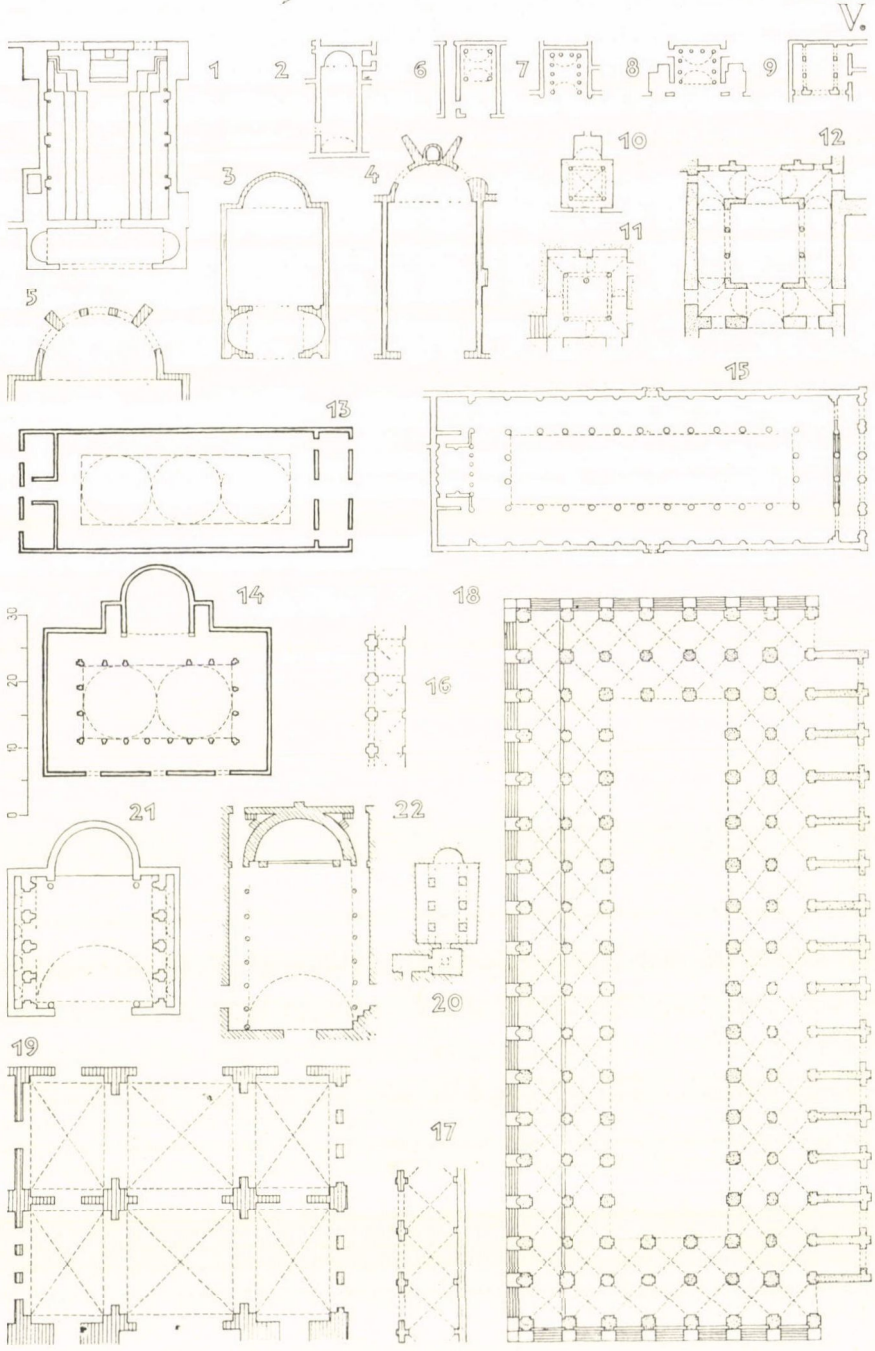
Hatalmas méretűre felfokozott oecus-tereknek foghatjuk fel a típus legfontosabb képviselőjét: a bazilikát. Amilyen nagy karriert futott be ez az épület az építészettörténetben, olyannyira tisztázatlan mind a mai napig az eredete. Lange feltevését, amely szerint a görög stoa jelentette a bazilika fejlődésének kiindulását, a tudományos közvélemény elfogadta, és azt is, hogy a sajátos megvilágításmód keleti: egyiptomi eredetű volt. Az azonban, hogy miképpen lett az agorákat kísérő, nyitott csarnokból zárt tér, és hogy hogyan alakult ki a többhajós alaprajzi rendszer — amelyben a középső hajó nagyobb

⁵⁸ Vitruvius VI. 5. 6. Fuchs—Bódis 110. p.

⁵⁹ A. Maiuri: Gli oeci vitruviani nelle case pompeiane ed ercolanesi. Palladio. N. S. 1952. 1. pp.

V. tábla. A tagolatlan és az apszidiális terek. 1. Róma: Curia Julia. 2. Pompei: Az ún. Fórum fürdő caldariuma. 3. Róma: Junius Bassus bazilikája. 4. Piazza Armerina: Basilica. 5. Róma: Az ún. Venus és Cupido temploma. A belső támaszrendszerrel osztott terek. 6. Pompei: Casa della Nozze d'Argento. 7. Pompei: Casa di Meleagro. 8. Pompei: Casa del Labirinto. 9. Herculaneum: Casa dell'atrio a mosaico. 10. Formia: Az ún. Cicero-villa kisebb nymphaeuma. 11. Herculaneum: Bagno suburbano vestibulum. 12. Róma: Sta Maria Antiqua. 13. Vitruvius hosszházas bazilikája. 14. Vitruvius fanumi bazilikája. 15. Pompei: Bazilika. 16. Róma: Tabularium. 17. Via Appia: Romulus sírtemplomának kerengője. 18. Róma: Basilica Julia. 20. Róma: Basilichetta sotterranea. 21. Tivoli: Nymphaeum S. Antonio mellett. 22. Róma: Palatinus, Domus Flavia, az ún. Basilica.

és szabadon érvényesülő volt — abból a hypostylos csarnokból, amelynek a középrésze épp olyan zsúfolt volt oszlopokkal, mint oldalszárnyai — olyan kérdések, amelyekre ma sem tudunk még egyértelmű választ adni. F. Krischen az atrium és a bazilika közös eredetét kísérelte meg bebizonyítani, A. Maiuri pedig a porticusszal övezett, hellenisztikus jellegű itáliai fórumok és a bazilikák azonos alaprajzi rendszerére utalt. Az épületfajta meghatározása körüli bizonytalanságot a bazilika elnevezés is okozhatta, mert inkább gyűjtőnévül szolgálhatott, semmint egy konkrét épületfajta nevét — az ókeresztény időkben pl. a Santo Stephano Rotondot is így hívták.⁶⁰

Vitruvius ismerteti ezt az épülettípust is, leírása — és az általa épített *fanumi bazilika* — a római bazilikák kétfajta megoldását mutatja, illetve testesíti meg (V. 13. 14.) A bazilikáknak — ezeknek a fórumokat kísérő, kereskedelmi, közigazgatási funkciót betöltő épületeknek — az egyik csoportja hosszházas elrendezésű volt, a másik pedig haránttengelyes. Vitruviusnak a bazilikához fűzött általános megjegyzései a hosszházas típusra vonatkoztak, míg a fánumban a haránttengelyes elrendezést valósította meg. Leroux szerint a hosszházas típus görög, a haránttengelyes pedig keleti eredetű és ezt a feltevést el kell fogadnunk de csak olyan formában hogy a görög a hellasit, a keleti pedig a hellenisztikus orientálisat jelenti.⁶¹

A kétfajta lehetőség természetesen a legtöbb esetben összefonódott, mert valamiféle kereszt-tengely módosította az épület eleve adott fő kibontakozási irányát. A hosszházas *Pompei bazilikában* (V. 15.) pl. úgy jutott érvényre ez a törekvés, hogy az alaprajz fő-tengelyének a derekára két oldalbejáratot helyeztek. A haránttengelyes Basilica Úlpiában pedig a főforgalom a hosszabbik tengelyt keresztelte, a Forum Romanum két bazilikájánál — a Basilica Juliánál és Aemiliánál — a fő megközelítési oldal a tér széléhez simuló hosszoldal volt, a főbejáratot mégis az egyik keskenyebb épületoldalon képezték ki, így markánsan és kizárólagosan egyik típust sem képviselték. A kereszt-tengely érvényesítése tehát többször valamiféle tájolási — megközelítési — bizonytalanságot eredményezett a bazilikákban, ugyanúgy mint a központos terekben, ahol a vertikális irányítottságot horizontális tengely keresztelte.

A római bazilikák másik osztályozási lehetőségét szerkezeti rendszerük szolgáltatja. Ennek alapján oszlopos és pilléres bazilikákról beszélhetünk, ami egyben azt is jelenti, hogy görög jellegűről meg „rómaiás”-ról szólhatunk. Az oszlopos bazilikák ui. szerkezeti szempontból nem hoztak újat a fejlődés számára, a pilléresek azonban annál többet, olyannyira, hogy döntően meghatározták a középkori és az újkori építészet fejlődését egyaránt.

A pilléres bazilikák több lényeges eleme az ún. folyosó-terekben érlelődött ki. Ismeretes, hogy a görög épületek folyosóiban — templom pteronjában, a stoában stb. — az oszlopoknak és a folyosó terét lefedő gerendák kiosztásának nem kellett szükségszerűen egybeesniük a biztonságosan méretezett architráv miatt. A római kolostor- és keresztboltozat-sorozatokkal lefedett folyosókban azonban a támasz és a lefedésmód szoros kapcsolatban állt egy-

⁶⁰ L. Crema: im. 62. p. foglalja össze a bazilika eredetével foglalkozó elméleteket. — H. Weidhaas: Strasse und Basilika. Aus der byzantinischen arbeit der DDR. II. 1957. Berlin. 6. p.

⁶¹ P. Chiolini: I caratteri distributivi degli antichi edifici. Milano 1959. 158. p. — A keleti típus közvetítője az i. e. 210-ben épített delosi — haránttengelyes, ion rendszerben épült — hypostyloscsarnok. D. S. Robertson: A Handbook of Greek & Roman Architecture. Cambridge 1954. 180. p.

mással, és az egyes boltozati szakaszok különlegesen formált pillérkeresztmetszeteket igényeltek. Legalább három heveder támaszkodott ugyanis egy pillérré és ezt a különböző irányú statikai igénybevételt a római nem elégíthette ki a körkeresztmetszetű oszloppal, hanem csak pillérrel. Tovább tagolta a támasz alaprajzi metszetét a pseudo-oszloprendnek, mint a tartás jelképes kifejezőeszközének fél, vagy háromnegyed-oszlopa, illetve lizénája is. Az effajta pillérkeresztmetszeteknek a kiérlelése a római építészet egyik legjellegzetesebb vívmánya volt, bennük a szerkezeti szükség szintetizálódott az építőművészeti kifejezés igényével s így szinte önmagukban megtestesítik a római — és a későbbi európai „historikus” — építészet egész jellegét.

A folyosóterek ismertebb példái a *Tabularium* (V. 16.) — és a tivoli Hercules-templom külső porticusa —, itt még kolostorboltozat elemekkel fedték le a folyosó terét, a Colosseum első emeleti, belső folyosóján már hevederelválasztás nélküli keresztboltozat-sorral. A Via Appian épült *Romulus mauzóleumot* (V. 17.) körülvevő porticus az építészettörténet első keresztboltozatos kerengője, udvari homlokzatán a pilléres rendszert ablakokkal osztott faltagolással társították.

A római Forum Romanumon álló *Basilica Julia* (V. 18.) középhajóját emeletes elrendezésű, boltozatos folyosóterek zárták körül. A Forum felőli rész két oldalhajójának nem volt azonos a padlószint magassága, s így az épület a térben való mozgás szempontjából aszimmetrikussá változott. A térszerkezet „bizonytalanságát” a hátsó üzlethelyiség-sor csak fokozta.

A *Basilica Juliában* azonos méretű és formájú keresztboltozati elemekkel fedték le az oldalhajókat, a középső, udvarszerű teret, a főhajót azonban valószínűleg síkmennyezet zárta le, vagy pedig hypetrális megvilágítású volt. Kísérlet sem történt a főhajónak az oldalhajókéval azonos szerkezettel való lefedésére, a szerkesztői készség talán nem volt még olyan fejlett, hogy ezt a feladatot meg tudta volna oldani. Csak a római építészet fejlődésének vége eredményezett olyan bazilikális térmegoldásokat, amelyekben a különböző fesztávolságú „hajókat” azonos szerkezettel — a keresztboltozattal — fedték le. A *Diocletianus therma* (V. 19.) cella mediájának keskenyebb oldalaihoz kétoldalról kapcsolódó bazilikális térben a középhajó négyzet alakú téreleméhez a mellékhajókban téglalap alakúak társultak. Alaprajzilag szemlélve a teret a római ebben a rendszerben újból olyan építészeti megoldáshoz jutott el, amelyet csak a kései középkor architektúrája művelt ki végérvényesen: a „kötött rendszerű” román bazilika korlátaitól szabadulni akaró gótikus építészet. Természetesen, amit a gótika a csúcsíves boltozatnak az alaprajzhoz illeszkedő hajlékonyságával szervesen meg tudott oldani, azt a római csak erőszakoltan hajthatta végre, mert deformálnia kellett a keresztboltozatot a mellékhajók téglalapjai felett.

A belső támaszokkal osztott terek között is voltak olyanok, amelyek apsiszal zárultak. Ilyen volt a Porta Maggiore melletti, tufába vágott ún. *Basilichetta sotterranea* (V. 20.), a korai császárkor idejéből, és ilyenek voltak az ún. pseudo-bazilikák is, amelyekben a tér hajókra osztottsága csak szimbolikus volt, mert az oszlop- vagy pillérsort olyan közel építették a falhoz, hogy inkább faltagoló motívumként hatott, semmint két térrész — a fő- és mellékhajó — közötti térhatárnak.

Az effajta térforma kiindulását a kései köztársasági nymphaeumok vagy „musaeumok” jelentették, — a hellenisztikus barlangforrások római változatai — a nimfák szentélyei, amelyekben a dongaboltozatos főteret két oszlop-

soros folyosó kísérte és a forrást jelképező exedra zárta le (Formia, az ún. Cicero-villa nagy nymphaeuma, i.e. 1. sz.). A Tivoli melletti *St. Antonioban* levő *nymphaeumban* (V. 21.) az oszlopos-gerendás szerkezet helyét az ívezetes-gerendás rendszer váltotta fel, azt a látszatot keltve, hogy boltozott mellék-hajók társulnak a főtérhez. Ilyen pseudo-bazilika volt a császár ítélkező terme a Palatinuson, a *Domus Flavia* ún. *Basilicája* is (V. 22).

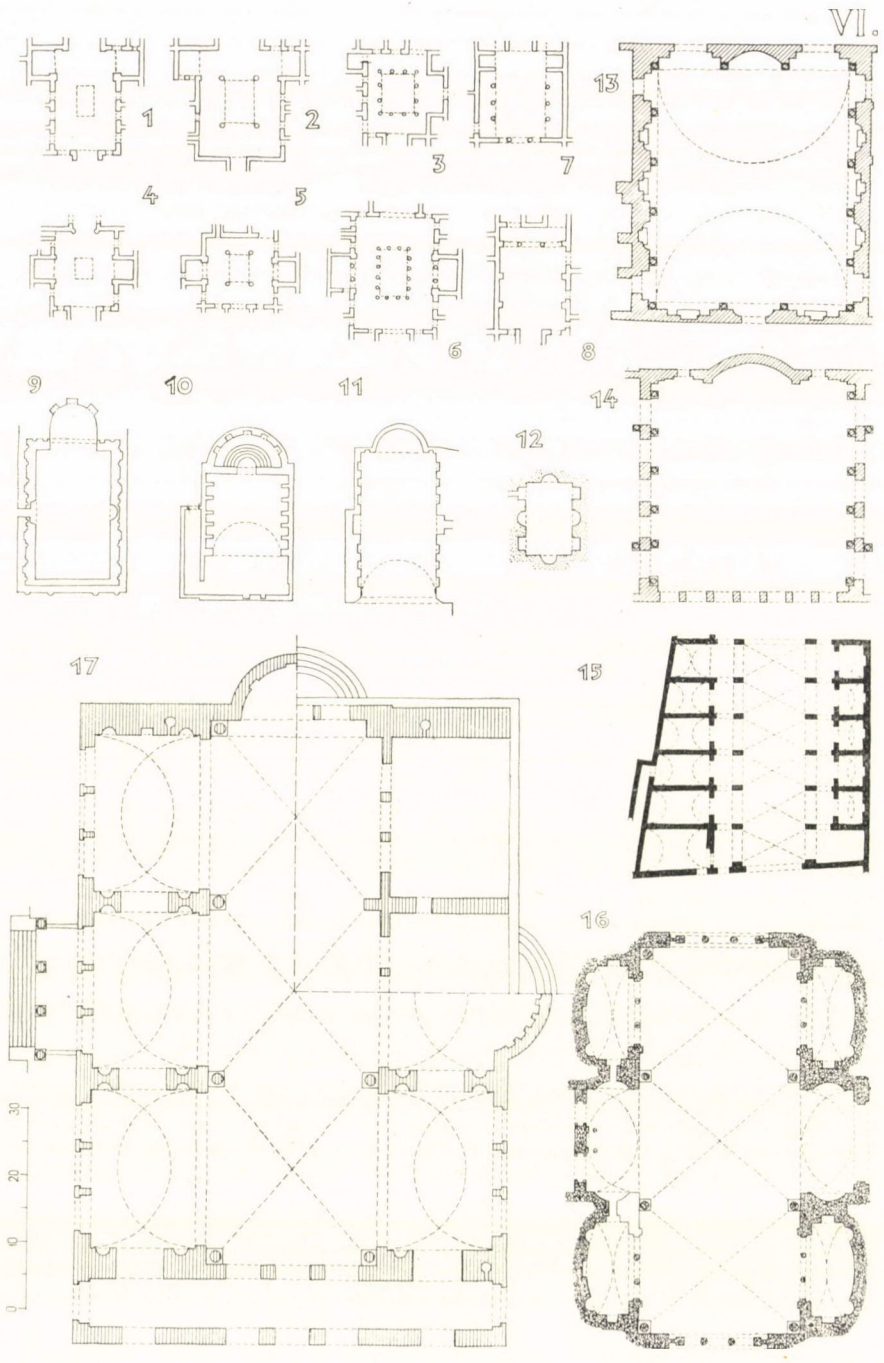
A belső támaszrendszerrel megosztott római terekről összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a térforma részben görög, részben keleti eredetű volt. A római azonban — hasonlóan a többi átvett építészeti gondolathoz — megváltoztatta a formák eredeti adottságát, mert az oszlopos interieur-öket boltozattal fedte, majd a pilléres-boltozatos bazilikák típusát érlelte ki. Ennek ellenére a térforma nem lett tipikusan rómaivá, mivel az a szerkesztőmódszer, hogy áttört jellegű térelhatárolással kerüljenek egymás mellé különböző értékű, nagyságú terek, nem volt a sajátja, a „tér-osztás” helyett ui. a „tér-bővítés” jellemezte inkább a térformálásuk módját.

3. *A fülkékkel és oldalterekkel bővített terek*

Ahogy az osztott térformák tárgyalásának elejére a — hellén hatások alatt átformálódó — római lakóház egyik jellegzetes helyiségét, az oszlopokkal tagolt oecust helyeztük, ugyanúgy a bővített terek bemutatásának kiindulásaként is a lakóházhoz fordulhatunk, az etruszk eredetű, alakkal bővült atriumhoz. Oecus és atrium az a két alapvető térforma, amely sommásan összefoglalja két világ, kétféle szemléletmódját.

Vitruviusszal ellentétben — aki az atriumokat is a térbe helyezett oszlopok számával, elhelyezsmódja szerint osztályozta — valószínű, hogy az antik lakóház e „hall”-jának legjellegzetesebb sajátja nem a belső osztottságban rejlett, még nem is a hypetrális megvilágításban, hanem a középtérnek alakkal, „szárnyakkal” való bővítésében. Keresztalakban bontakozott ui. ki a ház középpontját képező helyiség, tekintet nélkül arra, hogy toszkán (*Pompei, Sallustius háza*, VI. 1.), négyoszlopos (*Pompei, Ezüstlakodalom háza* VI. 2.), korinthusi (*Pompei, Regio VI. Insula IX. 6. melletti ház*, VI. 3.) atrium is volt, vagy akár displuviatum vagy testudinatum. Még a felépítmény kiképzésben is kifejezésre jutott az, hogy az atrium szárnyai többet jelentettek, mint egyszerű szobát: nem volt ajtaja, hanem antepillérek módjára képezték ki a sarkokat, architektonikus eszközökkel is kihangsúlyozva a térbővítést. Ha a tablinumot a lakóház exedrájának, fő- és lezáróhelyiségének fogjuk fel — mint ahogyan az eredeti lakóházformában ezt a szerepet is töltötte be —, akkor az alakban a római „irányított” longitudinális tér kereszt tengelyének

VI. tábla. A fülkékkel és oldalterekkel bővített terek. 1. Pompei: Sallustius háza. 2. Pompei: Az ezüstlakodalom háza. 3. Pompei: Reg. VI. Ins. IX. 6. melletti ház. 4. Pompei: A Porta Marina melletti ház. 5. Pompei: Faun háza. 6. Pompei: Epidius Rufus háza. 7. Herculaneum: Casa del rilievo di Telefo. 8. Herculaneum: Casa della Gemma. 9. Praeneste: Fortuna szentélye. 10. Róma: Az ún. Maecenas auditoriuma. 11. Bajae: Az ún. Tempio di Mercurio. 12. Róma: Columbario dei liberti di Augusto. 13. Róma: Palatinus, Domus Flavia, Aula Regia. 14. Róma: Palatinus, Domus Flavia. Az ún. Coenatio Iovis. 15. Róma: Az ún. Basilica Trajani. 16. Róma: Caracalla thermájának cella mediája. 17. Róma: Basilica Nova.

csíráját fedezzük fel, annak az építészeti gondolatnak az eredetét, amely végigvonul az egész római architektúrán.⁶²

Az atrium-terek kereszttegyes térszerkezetének legszemléletesebb példái azok, amelyekben a két szárny nem a tablinum előtt kapcsolódott a magtérhez, hanem annak középvonalában (*Pompei, ház a Porta Marina mellett*, VI. 4., *Faun háza*, VI. 5., *Epidius Rufus háza*, VI. 6.). Az ilyen elrendezésű atriumok száma meglepően nagy, elterjedését valamiféle reprezentatív igény határozhatta meg, vagy a larariumnak — a kis házi szentélynek, amelyet az egyik alaban rendeztek be — kiemelése. Ostiában az ún. Schola del Trajano-ban az exedra alakú vestibulumot ilyen „atrium-ala” — kompozícióhoz hasonló helyiség követte, de a két oldalexedrával bővített — elliptikus jellegű — terek is lényegében e szkéma szerint alakultak.

Az alak oldalirányú elhelyezkedésére — az atrium eredetét magyarázó egyik elmélet — Patroni véleménye ad magyarázatot. Szerinte az ősi etruszk lakóház három kisebb házból álló házcsoporthoz keletkezett. A legnagyobb méretű közepén helyezkedett el — a későbbi tablinum —, előtte pedig ambitusok — a későbbi alak — kihagyásával a másik két kisebb épület, amelyek udvart — az atriumot — zárták közre. Ezek szerint az atrium szimmetrikus tömegkompozícióból alakult át keresztirányú térkompozícióvá.⁶³

Az atrium-tér „felbomlásának” példái is szemléletesen igazolják, hogy a rómaiak az atrium szerves részének tekintették az alakot. Herculaneum lakóházai közül a *Casa del rilievo di Telefo* (VI. 7.) atriumára a pseudo-korinthusi jelző lehet a találó: az alak az atrium szűkült rendszere ellenére is megmaradtak. Ugyanitt a szomszédos ház, a *Casa della Gemma* (VI. 8.) a korinthusi atrium további módosulását illusztrálja: a lizéna tagolással zsugorodott oszlopsor fülkés jelleget kölcsönzött a határolófalaknak.⁶⁴

A falfelületeknek pseudo-oszloprenddel való tagolása nemcsak a római épületek exteriurének — l. a pseudo-peripterost, mint az egyik legtipikusabb római épületet — hanem a belsőségeknek is jellemzőjévé vált. Hamann — kissé peioratív éllel — az interieur erős plasztikájú falképzésében a nagyobb távlatokra beállított külső homlokzatok utánzatát látja, mondván, hogy az ilyenfajta homlokzat valamiféle teret sejtet maga mögött. A belső homlokzatoknak ez a „kifelé utaló és mutató” tendenciája azonban nem a római építészet hibája volt, hanem jellemző sajátysága, illuzionisztikus térszemléletének egyik megnyilvánulási formája.⁶⁵

A pseudo-oszloprendes, fülketagolású interieurfalakkal határolt tér egyik korai példája a *praenestei Fortuna-szentély aphisos terme*, magának az istennőnek szentelt cella. (VI. 9.). A faltagolás itt valóban pusztán dekorációként hatott, mivel a teret nem boltozat fedte, hanem nyitott fedélszék: a későbbi boltozatos tereknél ui. a falfelületek erős plaszticitású kiképzését a boltozati erőjáték — a teherátvétel és közvetítés — kifejezésének és érzékeltetésének igénye megindokolta. Az ajtó tengelyvonalában, a pódiumba, félkör alakú fülkét vágtak a cella ellenkező oldalán, ez jelölte ki a tér hosszabb méretére merőleges keresztaxist: amit nemcsak a kis exedra, hanem a faltagolás megváltozott ritmusa is kiemelt, középuitt ui. megkettőzték a jelképes

⁶² Vitruvius VI. 3. 4. Fuchs—Bódis: 107. p.

⁶³ L. Crema: im. 105. p. összegezi az atrium fejlődéstörténetére vonatkozó elméleteket.

⁶⁴ A. Maiuri: Herculaneum. Roma 1948. 63. p.

⁶⁵ R. Hamann: Geschichte der Kunst. Berlin 1955 I. 872. p.

támaszrendszert úgy, hogy lizéna került a féloszlopok mellé, az ajtó és az apsis két oldalához hasonlóan.⁶⁶

Hasonló alaprajzzal épült meg a *bajaei ún. Mercur templom* dongaboltozatos hosszházas terme is (VI. 11.). A szomszédos rotundából nyíló ajtóval szemben elhelyezkedő fülke nagyobb méretű volt a társainál, így két — közép-pontjában hangsúlyozott — szimmetrikus homlokzat nézett egymással szembe, hasonlóan a Fortuna-szentély interieurfalaihoz.

A rómovárosi ún. *Maecenas-auditorium* terét (VI. 10.) egyforma kiképzésű, azonos ritmusban sorakozó fülkesor bővítette, oldalfalain is, apsisában is. A félig földbesüllyesztett, dongaboltozatos tér falait borító falfestmények kerti jeleneteket ábrázoltak, ezek alapján úgy vélik, hogy — Livia primaportai villájának egyik helyiségéhez hasonlóan — a tér *viridarium* céljait töltötte be.

A Ptolemaios-kori Egyiptomból átszármazott temetkezési szokásoknak, a columbarium-szerű sírba való temetkezésnek egyik korai példájában — a *Maecenas-auditorium* faltagolásával ellentétben — felvetődött az alternáló formájú és ritmusú — íves-szegletes — fülkerendszer alkalmazásának gyakorlata (*Roma, Augustus libertusainak columbariuma* VI. 12.).

A *Domus Flavia Aula Regiájában* (VI. 13.) az alternáló ritmusú fülkesorhoz aediculák és a falsík elé helyezett oszlopok rendszere járult: ez a felületosztás szintetizálta az összes eszközöket, amelyeket a római kiérlelt a térszűkítő „motíválására”. Plasztikus és konkáv formákat egyesített abból a célból, hogy a felület gazdag fény- és árnyékhatásokat keltsen. Ez a művészeti törekvés — amely megegyezett a kor általános „festőiségre” való törekvésével — nem volt azonban önmagáért való, mert a tektonikus kifejezés igényével párosult, amellyel, hogy a fal effektív kellő szerkezeti vastagságot ért el. A több rétegben tagolt, súlyos fal ui. *argumentum* azoknak a felfogása mellett, akik a teret dongaboltozatos lefedésűnek — és nem síkmennyezetűnek vagy hypetrális megvilágításúnak — tartják. Az ún. *Atrium Minervae*-t, a *Palatinus vestibulum*-t, a domb *Forum* felőli lábánál 33,10 m. fesztávolságú donga fedte, a technikai lehetőségek tehát megengedték, hogy ezt az aulát is hasonlóképp fedjék le, mivel a tér nyílásmérete ennél kisebb volt (30,50 m). Így a gazdag, plasztikus tagolású fal nem „dekoratív” céllal fellazított kulissza hatását keltette, utalt a tetemes fesztávolság leküzdéséhez szükséges erők játékára. Ezt a hatást módosította azonban az, hogy az aula keskenyebb oldalait is — ahol boltozati oldalnyomás már nincs — hasonló elrendezésű fülkék osztották: a térfalak egységes kezelése a tér hosszházas jellegét csökkentette. A két-két oldalbejáratot összekötő vonal két kereszt tengelyt jelölt ki a térben, ezek további „központos” vonásokat vittek be a térszerkezetbe.

Hatalmas nagy kyzikosi oecushoz volt hasonló a *Palatinus* másik nagy, reprezentatív kiképzett terme, a *Coenatio Iovis* (VI. 14.). Azon ritka terek közé tartozott, amelyek oldalfalait a földszinti magasságban ablakok törték át, ezek teremtettek kapcsolatot — az elliptikus jellegű tereknél tárgyalt — *nymphaeum*okkal, és vonták össze a három szomszédos helyiség légterét. Az *Aula Regia*ához hasonlóan a közlekedés oldalirányban, a *nymphaeum*ok felé két-két ajtón át történt, a szökőkutakat körülvevő *porticus* folyosóiba. Ezeket a kereszt tengelyeket a *nymphaeum*ok íves falába vájt *exedrák* zárták le, míg a kompozíció fő tengelyét a nagy terem szegmensvonalú *exedrája* jelölte ki.

⁶⁶ R. Delbrueck: im. I. 77. p.

A római longitudinális terek között külön csoportot képviselnek a keresztboltozattal lefedett térformák. A keresztboltozatot nemcsak egyedül egy négyzet-alaprajz beborítására használhatták, és nem is csak — megsokszorozva — folyosóterek födémeül alkalmazták, hanem 3—5 elemből álló — tehát a megszokott hosszház asarányokat megközelítő — termeket is ezzel a szerkezettel boltoztak át.

A keresztboltozatok különleges helyet foglalnak el a római szerkezetek között. A keresztboltozat szinte szimbóluma lehetne nemcsak a római épület-szerkesztői készségnek, hanem architektonikus gondolkodásmódjuknak általában. A kereszt tengely — mint láttuk — az egyik legjellegzetesebb, strukturális sajátása a római tereknek, a „kereszt”-boltozat ennek a gondolatnak magában a konstrukcióban történő megvalósulása. A fülkékkel, aediculákkal, oszloprendi tagolással motivált falakhoz szerkezetileg a donga tartozott, a keresztboltozat viszont azoknak a nagyobb méretű, oldaltereknek is beillő fülkerendszerrel bővített térformáknak lett a jellemző lefedésmódja, amelyek a római építéssel legkarakterisztikusabb alkotásai voltak.

A keresztboltozatos terek élén — időrendben is és talán „merészségben” is — a *Mercati Trajani* nagy csarnoktere az ún. *Basilica Trajani* áll (VI. 15.). A hat, négyszög alaprajzú keresztboltozati szakaszból álló „főhajóhoz”⁶⁷ két egymás feletti szintben kapcsolódtak „mellékajóként” az üzlethelyiségek, a tabernák. A földszinten közvetlenül a főtérbe nyíltak a főtengelyre merőleges irányban, dongával lefedett kisebb terek, míg az emeleti szinten a hasonló elrendezésű és lefedésű helyiségsor és a központi tér közé folyosót, „emporát” iktattak. Az emeleti folyosó a keresztboltozatok oldalvein át a főhajó légtérébe nyílt be, ahonnan a megvilágítását is kapta, mivel a korridor hypetrális volt. A folyosó felett a keresztboltozatok biztosítására támvívek (!) futottak át a tabernák falába, amelyek szilárdságát elleníves boltozat-sor erősítette. A keresztboltozat nem oszlopokon nyugodott, mint a legtöbb keresztboltozatos római térben, hanem konzolokon: a szerkezet a maga tisztaságában érvényesült.

A *Basilica Trajani* a római építészetnek olyan alkotása — több, más épülettel együtt — amely „előre” megoldotta az európai építészet egy későbbi korának — itt: a gótikus építészetnek — a szerkezeti rendszerét. Azért született meg ez a szellemes és merész konstrukció, mert a római boltozati technika lényege szerint közel állt a „bordás stílushoz”, a gótikához, mivel a keresztboltozatot is a kupolát is, önálló ívek rendszeréből állították össze a legtöbb esetben. Ez az összetett szerkezet azonban láthatóan ritkán érvényesült, mert a római úgy vélte — különösen a reprezentatív feladatoknál — hogy a hellén eredetű oszlopos-gerendás rendszerből átvett formai készlettel külön is ki kell fejezni a tartás-támasztás funkcióját, s így — az általános és nem egészen helytálló fogalmazással élve — elkendőzte a konstrukciót „dekoratív” elemekkel: a boltozatokat kazettázással, a falakat aediculákkal pseudo-oszloprenddel stb. Mivel a *Basilica Trajani* egyszerű üzletház volt, minden architektonikus köntös nélkül épült meg, azért a maga tisztaságában érzékelteti a római építészeti szerkesztőkészségének zsenialitását.

A császárthermák *cella mediái* — a fürdő két tengelyének találkozásában elhelyezkedő aulák — a keresztboltozattal fedett, oldalterekkel bővített

⁶⁷ Megfigyeléseim szerint nem egészen szabályos keresztboltozatokat alkalmaztak, hanem dongát, amibe olyan fiókboltozatokat építettek be, amelyek két szembenfekvő csúcsa nem ért teljesen össze.

terek klasszikus példái. *Caracalla fürdőjének cella mediája* (VI. 16.) felépítményében bazilikális rendszerű volt, a főhajó boltozatvállai golyvázott párkánycsonkokra támaszkodtak, amelyeket a falsík elé állított oszlopok hordtak. A keresztboltozat gyakorlatilag belesimulhatott volna a falsíkba, de itt is a „dekoratív szerkezet” elve érvényesült. A medencéket befogadó négy nagy benyíló is jól illusztrálja, hogy a formális igény milyen kifinomult volt: a szegmens vonalú hátfal fölül szegmens ívű dongát emeltek, míg a fürdő főtengegyébe eső átjárótereket a natatio, illetve a caldarium felé, félköríves dongákkal fedték le.

A cella mediák, kiterjedésüket tekintve, longitudinálisaknak tűnnek mégis: mind a környező helyiségekhez való illeszkedésmódjuk, mind a lefedésük néhány sajátos mutatója, hogy átmenetet képeznek a két alapforma — a hosszanti irányban és a központosan szerveződő terek — között.

A cella mediák alaprajzának járható padlófelülete ui. keresztalakú volt. A fürdő kompozíciójának főtengegyére haránt irányban elhelyezkedő térben a középső négyzetet egy-egy nagyméretű benyíló bővítette s vele szinte egységet alkotott, a medencéket befogadó óriási „alkovok” viszont némileg elszigetelődtek a középtértől. A cella media tehát sem formáját, sem elhelyezését tekintve nem lehetett par excellence longitudinális tér, mert a három keresztboltozat-szakasz összevonása nem volt elegendő ahhoz, hogy a mélységi kiterjedés töretlenül érvényesüljön, még akkor sem, ha a therma egyetlen teljesen végigjárható axisa egybeesett az aula hosszabbik tengelyével. Másrészt a tér középrésze mind mozgási, mind látási értelemben fontosabb volt a szárnyaknál, mert ez volt az a hely, ahonnan mindenhova el lehetett jutni, s a bonyolult rendszert innen lehetett a legjobban áttekinteni. A cella mediának ezt a „mediáját” a lefedés módjával külön ki is hangsúlyozták a kései antik korban: a Diocletianus és a Constantinus thermájában ui. a középső keresztboltozat nagyobb volt a két társánál. Ha ez a kiemelés nem is lehetett markáns — a keresztboltozati szakaszok szomszédos süvegei heveder nélkül, töretlenül „csúsztak” át egymásba —, mégis tudatos utalást jelentett a térforma fókuszára, velejére.

Így a térforma — egészen hipotetikusan — kapcsolatba hozható a centrális terek egyik legbonyolultabb formájával, a kilencosztású térrel is. Nemcsak a téregységek számszerű megegyezése miatt, hanem azért is, mert ezeknek az egységeknek hierarchikus rendjében, egymáshoz való kapcsolásmódjában is közel egyező elvek érvényesültek. A rendszer négy sarkát a legalárendeltebb térrészek foglalták el — a medencéket befogadó alkovok —, a fennmaradó alaprajzi idom keresztirányban bontakozott ki, végül kísérlet történt a középpont kihangsúlyozására és az egész kompozíció fölé emelésére.

A *Basilica Nova*, más néven Maxentius bazilikája (VI. 17.), az oldalterekkel bővülő tértípus e legmonumentálisabb megvalósulása számára példaképpül a császárthermák cella mediája szolgált. A Basilica Novában azonban az oldalterek nem szigetelődtek el a főtértől, a mellékterek egymással is kapcsolatban álltak nyílások közvetítésével, így az épület morfológiailag közel állt ugyan a thermák hatalmas központi auláihoz, a benne való közlekedés rendszerét azonban a bazilikától kölcsönözte, s így velük is szoros rokonságban állt.

A Basilica Nova eredetileg hosszaházas elrendezésűnek szánták, az előcsarnoka a rendszer keskenyebb oldalára esett. Az eredeti kompozíció sem keltette azonban a longitudinális tér hatását, mert az oldalterek benyíló

íveinek hatalmas nyílása erősen széthúzta a térhatást: a középhajóban középben állva szinte teljesen be lehetett látni a téregyüttes minden helyiségét. Az interieurnek hosszházás és központos jellege volt egyszerre, úgyhogy az épület Constantinus-kori átépítése csak kifejlesztette és még határozottabban kihangsúlyozta a benne amúgy is meglevő sajátságokat.

Maxentius bazilikája — több későrómai épülettel együtt — az exterieur és az interieur viszonyának megváltozása szempontjából is jelentős volt. A belső gazdag részletképzéssel szemben ui. a külsőt nem burkolták már nemes kőanyagból faragott díszes formák, hanem egyszerű, szerény maradt: így a korakeresztény építészetnek ez az egyéninek tűnő sajátsága — szerény külső, díszes belső — szintén római eredetű volt.

A fülkékkel és oldalterekkel bővített longitudinális terek tehát — nagy vonalakban — két csoportra oszthatók: a dongaboltozatos és a keresztboltozatos terekre. A dongaboltozatosok határfalait falfülkés és oszloprendi tagolás motiválta, a keresztboltozattal lefedettekét oldalterek bővítették. A térformákat a legkülönbözőbb funkciójú épületekben is megépítették, így alakjuk konkrét tartalmi jelentéssel nem bírt.

4. Térkapcsolási módszerek

Térforma és térkapcsolási módszer nem azonos fogalmak, hogyha az elsőben a második egy-két sajátsága testet is ölthet. A térforma — az egyedi tér, a nagyobb térrendszert összetevő tér-elem — kialakítására, formájára a kor szerkezeti, műszaki felkészültsége nagy hatással van, de az, hogy a különböző térelemek miként viszonyulnak egymáshoz, ez már nem csak a konkrét szerkezetektől függ, ez az egész korszak eszmei struktúrájának is a függvénye.

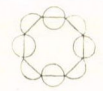
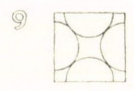
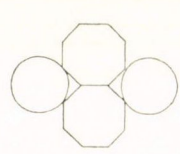
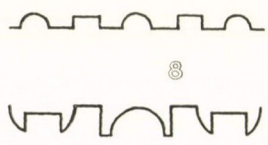
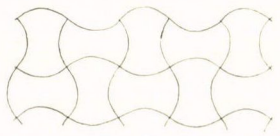
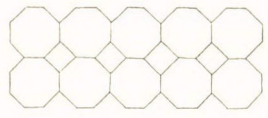
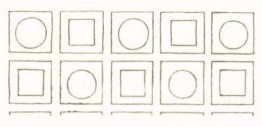
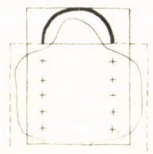
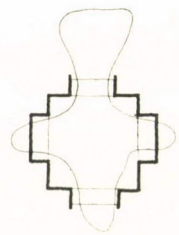
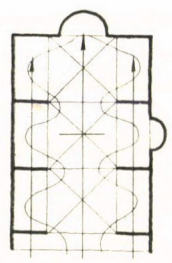
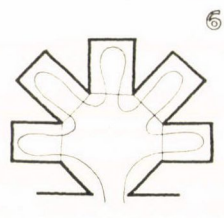
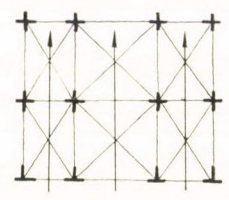
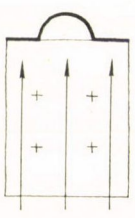
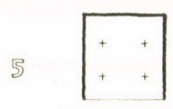
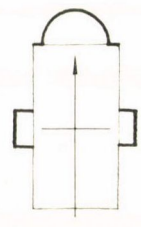
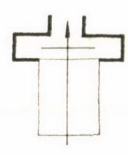
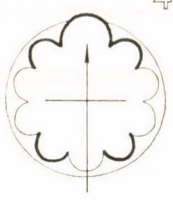
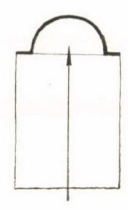
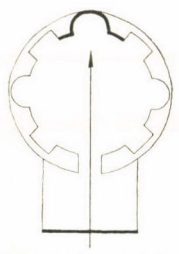
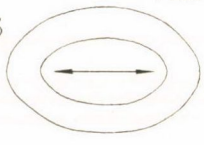
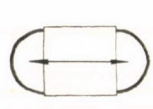
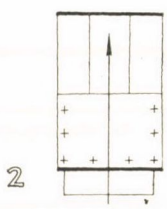
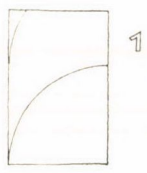
Az egyedi térforma és a térkapcsolás módjának a viszonya koronként más és más lehet. Így pl. az ókori Egyiptomban az egyedi tér formája a folyosó, és a térkapcsolás módja ennek megfelelő: a térelemek sorolása, lineáris kifejtése. Mezopotámiában azonban az egyedi tér alakja az egyiptomiéhoz hasonló — hosszan elnyúló téglalap alakú tér —, a térkapcsolás módja pedig a térelemek koncentrikus jellegű csoportosítása. A római korban az egyedi terek alakja, belső kiképzése annyira differenciált lett, mint sohasem az ókor folyamán, így a térformák önmagukban is érzékeltethették a térkapcsolási módszerek különböző lehetőségeit: a viszony a térforma és a térkapcsolás módszere között harmonikus, megegyező tendenciájú volt, ezért vehetjük alapul a térformákat, a térkapcsolás módjának magyarázatára.

A térformák tipológiájából a következő általánosítások adódtak:

A határozott mélységi kiterjedés a római építészeti terekre általában nem volt jellemző, a keresztboltozat-sorozattal lefedett tereket kivéve, a hossz-

VII. tábla. A térforma, mint a térkapcsolás különböző lehetőségeinek az alapja. Térarányok: 1. Róma: Curia Julia. Irányított tér. 2. Etruszk templom; Róma: Pantheon; egyszerű apszidiális tér. Harántengelyes tér. 3. Róma: Diocletianus thermája; amphitheatrum. Keresztengelyes tér. 4. Toszán atrium; Róma: Minerva Medica; Bajae: az ún. Mercur templom. Térbeli támaszokkal osztott terek. 5. Oecus; Róma: Basilicetta sotterranea; Róma: Diocletianus fürdője; Róma: Sta. Costanza. Bővített terek. 6. Róma: Domus Aurea; Róma: Basilica Nova; Tivoli: Görög könyvtár; pseudo-bazilika. A római épületek alaprajzainak ornamentális jellege. 7. A Pantheon és a Trajanus-fórum padlómintája. 8. Palatinus: fülkarendszerek és faltagoló módszerek. 9. Térformák szkematikus rajzai.

VII.

házas tér is szélesen elterülő volt. A dimenziók kiegyensúlyozottságára való törekvés magyarázhatja a központos elrendezések gyakoriságát (VII. 1. *Róma: Curia Julia térányja*).

Az interieurök legtöbbje mégis irányított volt: az épülettömb frontális beállítása hatolt be a belső terekbe is. Az apsisban záruló longitudinális térforma testesítette meg legegyszerűbb eszközökkel ezt a tendenciát, de jellemzője lett a központos elrendezéseknek is, amelyekben a tér függélyes tengelyét mélységi, horizontális keresztelte (VII. 2. *etruszk templom; Róma: Pantheon; egyszerű apszidiális tér*).

Keleti és etruszk építkezési hagyományok egymásrahatása következtében általánosan elterjedt a terek szélthében, haránttengellyel való beállítása. Az elliptikus jellegű térformáknak a kiérlelődése s a legváltozatosabb feladatokra való alkalmazása erre a tendenciára vezethető vissza (VII. 3. *Róma: Diocletianus thermája; amphiteatrum*).

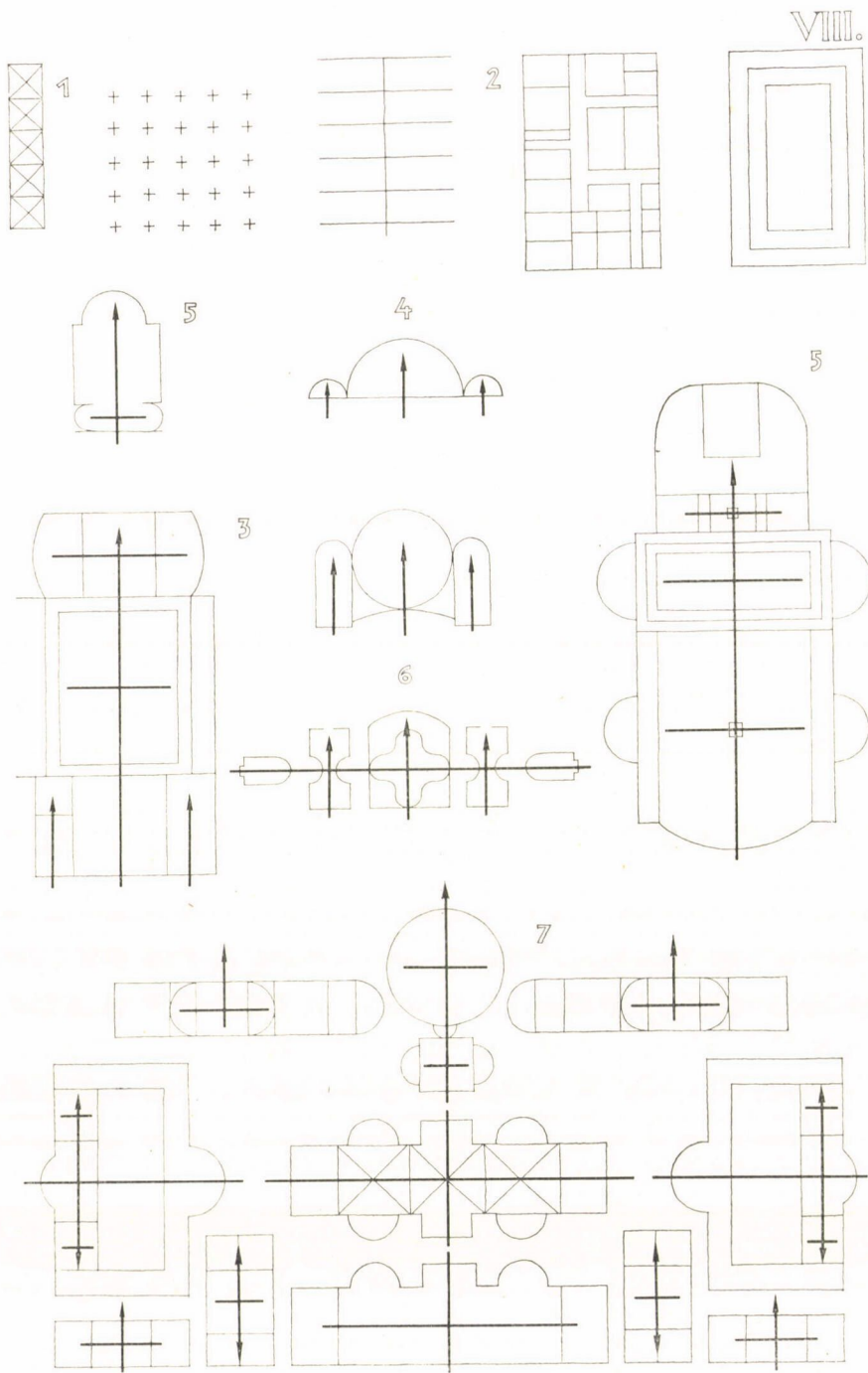
A hosszházas és a központos térformák jellegét, a legtöbb esetben, az „atrium-tér” keresztengelyes struktúrája módosította: az axiálisan megtervezett központos tereket éppúgy egy belső tájékozódási bizonytalanság jellemezte, mint a határozottan hosszházasnak, mélységi kiterjedésűnek tervezettek, amelyekben keresztengely érvényesült (VII. 4. *toszkán atrium; Róma: Minerva Medica; Bajae: Mercur temploma*).

A római alkalmazta az egy egységbe tartozó térrészek hierarchikus beosztását: térbeli támaszrendszerrel osztott tereket hozott létre, az oecus átvételével és a bazilikális terek kialakításával (VII. 5. *oecus-tér; Róma: Basilichetta sotterranea; Róma: Diocletianus fürdője; Róma: Sta Constanza*).

A tipikus antik római tér a bővített tér volt. A bővítésnek két módszere érlelődött ki: a főhelyiség effektív tágasabbá, nagyobbá tétele fülkék és oldalterek hozzákapcsolásával, és a térbővítés illúziójának a keltése a falsík elé állított oszlopsorral, pseudo-oszloprendes faltagolással, sőt falfestészeti eszközökkel. A térfalak illuzionisztikus megjelenésének az igénye vezette a rómaid akkor is, amikor a szükségszerűen összenyitandó tereket ablakokkal, áttört térfalakkal, oszlopsorral választotta el, abból a célból, hogy a szomszédos helyiségek részletei „képszerűen” jelenhessenek meg a nyílásokban. Ezáltal a határfalak, mint bekeretezett képek helyezkedtek el a terek oldalain, kissé túlzott szemléletességgel kifejezve, a római magukat a tereket is „bekeretezte” (VII. 6. *Róma: Domus Aurea; Róma: Basilica Nova; Tivoli: Görög könyvtár; pseudo-bazilika*).

Végül mindezek a boltozati technika mesteri kezelése révén jöttek létre, az ezzel összefüggő ívesvonalú építkezés, az architektúra curvilinea romana eszközei által, olyan ornamentális igény kielégítéseképp, amely az alaprajzok grafikusán értelmezett szépségét éppúgy megkívánta, mint a felépítmény és a részletek dekoratív kiképzését (VII. 7. *a Pantheon és a Trajanus-forum padlómintái*. VII. 8. *fülkerendszer és faltagolásmód a Palatinusról*. VII. 9. *térformák szkematikus rajzai*).

VIII. tábla. A térkapcsolás fajtái. Azonos nagyságú és értékű térelemek összeadása. 1. Folyosó-tér; piscina; taberna. Központi udvar köré szerveződő térrendszerek. 2. Ostia: Diana háza; öthajós bazilika. 3. Róma: Palatinus, Domus Flavia. Három párhuzamos tengelyre fűződő szimmetrikus rendszerek. 4. Róma: Mercati Trajani; Róma: Forum Romanum. Romulus heronja. A tengelyváltás módszere. 5. Róma: Junius Bassus bazilikája; Róma: Trajanus fóruma. A keresztengelyes térrendszerek. 6. Tivoli: Villa Hadriana, Piazza d'Oro, 7. Róma: Caracalla thermája.

A térformákban rejlő ezen adottságok határozták meg azt, hogy a római építészetben milyen módszerek alakulhattak ki több önálló tér összekapcsolására. A római építészet térkapcsolási módszereinek legjellegzetesebb sajátosságai a következők.

A római építészet több épülete azonos nagyságú és formájú térelem pusztá összeadásából keletkezett. Az egyirányú kifejlesztés módján alakultak ki a folyosóterek, a két dimenzió irányában kifejlesztettek voltak a piscinák, tabernák, horreumok (VIII. 1. *folyosótér; piscina; taberna*).

A nyitott terek, udvarok és hypetrális megvilágítású központi terek körül elhelyezkedő helyiségek csoportosításában a római csak részben hozott újat a görög és keleti eredményekhez képest: a többszintes elrendezésekben. A lakóházak — kezdve a patriciusi átriumos formától az emeletes tömeglakásokig — udvaros rendszerben épültek meg, és a bazilika alaprajzi rendszere is rokon volt az ily módon szerkesztettekkel (VIII. 2. *Ostia: Diana háza; öt-hajós bazilika*).

A csak mélységi irányban kifejlesztett téregyüttesek itáliai példái hellenisztikus eredetűek voltak és általában peristylium közbeiktatásával létesültek. Római sajátásnak tűnik azonban az, hogy az udvarokat kísérő helyiségsor keskenyebb volt, mint a fő tengelybe eső, amelyeket szimmetrikus, oldalirányban terjeszkedő térorganizmusok jellemeztek (VIII. 3. *Palatinus: Domus Flavia*).

A térelemek dekoratív alaprajzi kialakításának a téregyüttesekben a szimmetria felelt meg. A római a szimmetriának azt a fajtáját alkalmazta, amely három elem kompozíciójából jött létre és nem két azonos elem pusztá szembefordítása útján: a középső tag kiemelkedett értékben a két szélső közül. Az a fajta hierarchia az épületek alaprajzi kialakítására éppúgy jellemző volt, mint a tömegképzésre, homlokzatokra, még az ornamentikára is. Több alkalommal a központ kihangsúlyozása csak grafikailag érvényesült, mert a terek oldalirányban nem is álltak egymással kapcsolatban. Ezek a három párhuzamos tengelyre fűzött kompozíciók lényegük szerint az etruszk templom hármas cella-rendszerével tartottak rokonságot (VIII. 4. *Róma: Mercati Trajani; Róma: Romulus heroonja*).

A római épületekben — főleg az egymás mögött elhelyezkedő térelemek esetében — gyakori volt a tengelyváltás módszerének az alkalmazása. Ebben a főaxist egy vagy több helyen keresztirányban szelték át kisebb értékű tengelyek. A haránttengelyes előcsarnokkal induló tér képviselte a módszer legegyszerűbb, a császárfórumok a legösszetettebb megvalósulását (VIII. 5. *Róma: Junius Bassus bazilikája; Róma: Trajanus foruma*).

A római architektonikus gondolkodásmód leglényegesebb vonásának megtestesítői a tengelykeresztes kompozíciók voltak, azok amelyekben nem több keresztaxis metszett át egy kiemelt mélységit, hanem afféle, amely harántirányban bontakozott ki, és csak egy mélységi szelte át (VIII. 6. *Tivoli: Piazza d'Oro*). Ilyen rendező elv határozta meg a római építészet legbonyolultabb — és legjellegzetesebb — épületének, a császáztherma alaprajzának is a kialakítását. A főhelyiségek — natatio, frigidarium, tepidarium, caldarium — a rendszer középvonalába estek, amely rövidebb volt, mint a kereszt-tengely: az épülettömbnek az oldalméretei tehát nagyobbak voltak a mélységiéknél. Ugyanilyen beállításban és arányokkal helyezkedett el a tengelykereszt találkozáspontjában a kompozíció centruma, a cella media. A koordinata-rendszerbe a többi részlet viszonylag elszigetelt egységként illeszkedett be,

ezek az egységek vagy önálló terek, vagy egyszerű — önmagukban is jellemző — tércsoportok voltak. Köztük leggyakrabban az oldalfülkékkel és oldalexedrálkkal bővítettek fordultak elő, és szerepelt a haránttengelyes vestibulummal induló központos tér is. A járható, a vizuális és a csak grafikailag érvényesülő fő és melléktengelyek egész rendszere fűzte egybe az egymás mellett, önmagukban befejezettnek látszó kis térkompozíciókat. A részletkompozíciók azonban nem zárultak be önmagukba, nem szigetelődtek el teljesen hermetikusan egymástól, mert az enfiladok, és a nyílások kapcsolatot teremtettek közöttük és egybeolvasztották a rendszert. Fokozta ezt az egységesítést az, hogy a részletkompozíciók térhatása a reális méretekénél nagyobbnak mutatta azokat, így sajátos egymásba metsződő, egymást átható illuzionisztikus effektusok sora szövődött a térrészek között. (VIII. 7. *Róma: Caracalla thermája*).

Végül a római felvetette és meg is oldotta a vertikális térkapcsolás módját. Az emeletes elrendezésű lakóházakban a központi udvar légtére biztosította a különböző szintek kapcsolatát, a Palatinus Domus Augustanájában opaionon keresztül függött össze két központos tér. A Mercati Trajani nagy üzletcsarnokának vertikális térkapcsolásmódja volt a legfejlettebb: az emeleti szinten végigfutó emporák a főtér szerves részei voltak. Kissé hasonlított ehhez a rendszerhez a Caracalla therma apodyteriumának a térbeosztása: a nagy központi, keresztboltozatos teremhez kétoldalról két egymás feletti szintben nyíltak kisebb helyiségek.

Ezekben az utóbbi példákban a boltozott terek gazdaságosabb kihasználására törekedtek. A monumentális feladatokban alkalmazott boltozatok a tér megmagasodását eredményezték, de a tértöbblet — egy szintes elrendezés esetén — nem állt arányban a hasznosan felhasználható járófelületek nagyságával. A római azonban gazdaságosan járt el még a reprezentatív feladatok megoldása alkalmával is, mivel a boltozatainak magassága a tér oldalméretét ritkán haladta meg. A Pantheon térarányainak összevetése a Hagia Sophia vagy a S. Pietro térarányaival mutatja a lényeges különbséget a világ leghíresebb három központos épülete között.

*

A római térformák alaktani vizsgálata, a térkapcsolási módszerek sajátosságainak bemutatása a rabszolgatartó társadalmak építészeti kultúráját lezáró, eredményeit összefoglaló római építészet *általános művészeti sajátosságait* kísérelte meg felvázolni — kizárólag csak az *itáliai* emlékek alapján.

Lehetséges volt ez anélkül, hogy az időrendi változások minden kis rezzenésére ügyeltünk volna, azért mert — ókori értelemben — viszonylag rövid időhatárok között alakult és fejlődött a római művészet, meg azért is, mert az összetevők — az autochton latin és a jövevény görög sajátosságok — újra és újra megismétlődő szintézise valamiféleképpen ugyanúgy történt minden alkalommal.

Mint ismeretes a kései köztársaság idején a helyi itáliai művészet kialakította a maga sajátos nyelvezetét, kifejezésmódját. A korai császárkorban, a Juliusok, Claudiusok korában a „klasszicizmus” lett uralkodóvá, hogy Néro és a Flaviusok alatt a kései köztársaság-kor népi „barokk”-jának renaissance-aként a római művészet „legrómaiásabb” kora következze, Trajanus és Hadrianus alatt újból megváltozott a római művészet arculata, mert újabb „klasszicizmus” határozta meg fejlődését. A következő jól elhatárolható

Severus-kori időszakban — és a 3. sz.-ban — ismét felülkerekedtek az aut-ochton jellemvonások. Diocletianus és Constantinus korát Janus-arcúság jellemezte: a klasszicista beállítottságú korokra való visszapillantás mellett a kor a népi latin alapok felelevenítésével készítette el a következő kor, a kora-középkor művészetét.

Ez a történeti vázlat a képzőművészeti alkotások értékelése útján jött létre, a festészet és a szobrászat eredményeinek összevetése alapján. A római építészet lényegét is a kétfajta művészeti felfogás — elsősorban a kétfajta térszemlélet — összefonódása határozta meg. Úgyhogy a görög és a latin építőszokások szintéziséből olyan termékeny építészeti sarjzottság jött ki, amely az európai építészeti kultúra alapjává lett. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy alig van az európai historikus stílusok között olyan, amelynek egy-egy gondolatát Róma előre meg nem fogalmazta volna. Ami egyben azt is jelenti, hogy a római építészet nem eklektikus volt, hanem szinte kimeríthetetlen gazdagságú enciklopaedia — *anticipált enciklopédiája* a későbbi fejlődésnek.

A sokszínű, sokszor ellentmondásosnak látszó forma és jelenség ui. egy azonos építészeti térelképzelésnek a megtestesülése volt. Ennél több: a római világot uralni akaró, igényének vetülete az építészetben, annak az igénynek, amelynek az akkor ismert világ szolgált, s amely behálózta a világot a Rómából kifutó és oda visszatérő utak hálózatával.

Amikor a római építészeti térelképzelést egyszerű képlet formájában akarjuk kifejezni, akkor vissza kell térnünk a madárjósoknak, az auguroknak az ősi rítusához, a templumhoz, amellyel az eget négyrét osztották, s ezzel a világot megmérhetővé: meghódíthatóvá tették. A primitív kultúrfokon álló népek közül soknak volt hasonló elképzelése a világ meghódíthatóságáról, Róma meg is tudta valósítani ezt az atavisztikus gondolatot, mert szinte az élet és művelődés minden mozzanatát áthatotta ez az expanzív erő.

A keresztirányban kibontakozó építészeti térben jelölhetjük meg tehát a tipikus római építészeti térformát — és egyben a térkapcsolás módját — és ezt a bemutatott tárgyi adatok éppúgy megerősítik, mint az átvittebb, szimbolikus értelmezések. Rómának kereszt volt a jelképe már azelőtt, hogy kereszténnyé lett volna.